

OCJENE I PRIKAZI

Amina Šiljak-Jesenković, NAD TURSKIM I BOSANSKIM FRAZIKONOM – Semantički, sintaktički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXV, Sarajevo 2003., 324 str.

Pisati o frazeologiji u nekom jeziku vrlo je ozbiljan poduhvat u lingvistici, budući da su frazeološke jedinice tako složen jezički fenomen da ga je gotovo nemoguće rasvijetliti bez ulaženja u gotovo sve razine lingvističke analize, u ekstralingvističke faktore koji su bitni za sam fenomen frazeologizacije određenog skupa riječi, pa čak i detaljnije razjasniti neke pragmalingvističke aspekte same pojave. Premda neki istraživači napominju da se u bibliografijama stručnih i znanstvenih radova iz oblasti frazeologije može pronaći i po desetak hiljada radova o navedenoj problematici u nekom jeziku (Ilijas Tanović, *Frazeologija bosanskoga jezika*, Sarajevo 2000., str. 12), ipak je svaka kontrastivna studija zasnovana na vrlo jasnom kriteriju usporedbe frazema u dvama jezicima poduhvat koji u sebi krije brojne teškoće i otvara različita pitanja i praktične i teorijske naravi. Ako se, pak, radi o tipološki i rodoslovno različitim jezicima, zadatak validnog i konzistentnog kontrastivnog opisa frazema u njima predstavlja pravi poduhvat.

U izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu objavljena je, kao dvadeset-peta knjiga u ediciji Posebna izdanja, knjiga Amine Šiljak-Jesenković. Naziv knjige je *Nad turskim i bosanskim frazikonom. Semantički, sintaktički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt* (Sarajevo 2003). Knjiga predstavlja za štampu adaptiranu verziju magistarskog rada iz oblasti lingvističkih nauka na Filozofskome fakultetu u Sarajevu. Svojim izlaskom, kako zaključuje prof. dr. Ekrem Čaušević, knjiga je "...respektibilan doprinos našoj turkologiji, hronično oboljeloj od nedostatka elementarnih udžbenika i priručnika, ali i turkološkim studijama općenito jer do sada u svijetu nije napisana opsežnija komparativna studija o frazikonu turskog i nekog drugog jezika". Prof. dr. Ilijas Tanović u svojoj u recenziji navodi: "Poseban doprinos kontrastivnom izučavanju frazeološke građe u bosanskom i turskom jeziku predstavlja uspješno iznalaženje prijevodnih ekvivalenata ili pak kalkova u ovim jezicima, tim prije što autorica nije mogla imati na raspolaganju dvojezični frazeološki rječnik, a čak ni valjan jednojezični rječnik frazema u bosanskom jeziku. Ova knjiga može biti uzor i inspirativan poticaj za dalje istraživanje frazeologije bosanskog i turskog jezika."

Knjiga se bavi frazikonom bosanskog i turskog jezika, vrlo zanimljivim leksičkim blagom dvaju jezika,

sa različitih aspekata. Zapravo, opća osobitost knjige i jeste širina u samom pristupu obradi zadate teme, što je, s jedne strane, vrlo korisno za širu čitateljsku javnost, ali, s druge strane, otvara mogućnost i daljeg autoričinoga doradivanja iste teme. Nakon uvodnoga dijela (13-18) autorica daje velik broj citata, stavova i mišljenja o opsegu i definiranju termina *frazeologija, frazem, frazeološki izraz, idiom, ustaljena fraza, kolokacija, okamenjena fraza, pragmatički frazem, semantički frazem, frazeološke sraslice* i sl. (Frazeološka građa – terminologija, opseg i definicije, 19-55). A. Šiljak-Jesenković u uvodu spominje sljedeće istraživače u oblasti frazeologije, kao što su: Antica Menac, D. Mršević-Radović, A. Mušović, I. Tanović, R. Simeon, R. Cowie, Howarth, Vinogradov, Mel'čuk, Rosemarie Gläser i sl. S obzirom na svu složenost tematike i širinu samog opsega mogućeg definiranja pojma frazem u literaturi, posve je razumljivo što autorica gotovo i ne ulazi u izravni dijalog sa citiranim stavovima. U vlastitom promišljanju opsega pojma frazem autorica u jednoj podnožnoj napomeni, koju treba posebno istaći, iznosi vlastiti stav da "za stvaranje frazema nisu nužne dvije autosemantične riječi" (str. 50). Međutim, zanimljivo je da se opredjeljuje za klasifikaciju frazeologije Rosemarie Gläser "u širem smislu", gdje u frazeološke jedinice ubraja, između ostalog, i *stereotipna poređenja, poslovice, rutinske formule, slogane zapovijedi i maksime, citate i preuzete sentence*. Na razini definiranja pojma frazem takva klasifikacija je naizgled primamljiva, ali samog istraživača i autora studije dovodi u jako

tešku situaciju – kako dati opis tako široko zamišljenog koncepta frazema na gotovo svim zadatim jezičkim razinama. Tako autorici knjige preostaje naizgled logičan izbor opisa "frazeoloških jedinica uopće", bez analize različitih frazeoloških jedinica pojedinačno. Slijedom klasifikacije Rosemarie Gläser, za koju se autorica studije *Nad turskim i bosanskim frazionom. Semantički, sintaktički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt* opredijelila, ostavlja se otvorena mogućnost da se i budući istraživači bave pojedinačno svakom od klasificiranih "vrsta" frazeoloških jedinica. No, s druge strane, takav pristup definiranja frazema autorici priskrbiljuje dovoljno prostora da se bavi fenomenološkom analizom "frazema uopće" na različitim jezičkim razinama, pa čak omogućuje i neku vrstu stručno-popularnog esejističkog pristupa samom problemu.

Kada se opisuje fenomen fraziona i frazeologizacije "u širem smislu" na semantičkoj razini, često se suočavamo s problemom određenja metode semantičke analize, što se uočava i u narednom poglavlju knjige (*Frazemi turskog i bosanskog jezika sa semantičkog aspekta*, 57-144), gdje zapravo uočavamo čudnovato preplitanje različitih "pod-razina" jezičke analize, te u istom poglavlju srećemo podnaslove kao što su: *Motiviranost frazema prema ekstralingvističkim obilježjima* (58-64), *Sintaktička frazeologizacija* (115-118), *Nekolike napomene o frazemu kao jedinici komunikacionog sistema i mjestu frazema prema osnovnim jezičkim funkcijama* (118-122), *Nijanse stilskih boja unutar tematske grupe ...* (138-141) i sl. Dakle, u poglavlju o *semantičkoj*

analizi imamo i sociolingvističku analizu i sintaktičku, pa i neku vrstu lingvostilističke analize frazema u bosanskom i turskom jeziku. Kasnije slijede odvojena poglavlja koja su potpuno posvećena analizi frazema sa spomenutih aspekata (Vidi: *Sintagmatska struktura frazeoloških jedinica turskog i bosanskog jezika i njihova sintaktička funkcija*, 145-188; *Frazem – stilski obilježeni i stilski obilježavajući znak*, 189-261 i *Frazeologija turskog i bosanskog jezika sa sociolingvističkog aspekta*, 261-306). No, to je, po našem mišljenju, opći problem “opisa frazema u širem smislu” na semantičkoj razini koji se kod većeg broja jezičara izbjegava na taj način što se semantička analiza najčešće ostavlja pri kraju takvih široko zamišljenih istraživačkih studija, ili se, pak, izdvaja u zasebnu studiju. Mora se priznati da se, s obzirom na koncepciju rada, autorica knjige vrlo dobro snalazi, tragajući za “globalnim (jedinstvenim) značenjem” frazema uopće.

Analiza frazema u bosanskom i turskom jeziku na sintaktičkoj razini (*Sintagmatska struktura frazeoloških jedinica turskog i bosanskog jezika i njihova sintaktička funkcija*, 145-188), podrazumijeva uglavnom njihovu analizu na sintagmatskoj razini. Međutim, kada se govori o sintaksičkim funkcijama glagolskih frazema, u rad je uključena i analiza frazema na razini rečenice. Napominjemo da u rad nije ušla analiza, recimo, poslovice i sentenci, koje autorica također ubraja u frazeološke jedinice “u širem smislu” prema klasifikaciji Rosemarie Gläser za koju se opredijelila u svojoj knjizi. No, ako se prihvati opis frazema “u užem smislu”, opis “svih”

frazeoloških jedinica na sintaktičkoj razini i nije nužan. Želimo naglasiti da je opis frazema na sintagmatskoj razini vrlo ozbiljan i studiozan tako da u svom najvećem dijelu (gdje se daje i prijevod turskog frazema na naš jezik) može biti vrlo dobro naučno-udžbeničko štivo za naše studente na odsjeku za turkologiju.

U poglavlju o lingvostilističkoj analizi frazema u bosanskom i turskom jeziku gotovo da u opisu frazema unutar različitih funkcionalnih stilova preovladava tzv. naučno-udžbenički stil. Korpus iz kojeg se crpe primjeri dobro je odabran. Osobito dobro je opisana upotreba frazema u žanru trača, ali i u ostalim žanrovima i registrima. Autorica, čak, i jedno od poglavlja završava zanimljivim stavom/pitanjem: “Otuda nam se nameće i pitanje da li je frazem nastao tamo gdje gramatičke, semantičke ili sintaktičke kategorije u slobodnim vezama riječi nisu imale dovoljno snage da stvore izražajnost, ekspresivnost, da unesu emocionalnosti koliko je to jezičnoj svijesti trebalo kako bi se označila intenzivna boja neke vanjezične realije.” (str. 209). Autorica je, dakako, svjesna da nisu jedino frazemi ti koji stvaraju izražajnost, ekspresivnost i unose emocionalnost u jezik. Štaviše, pojedini istraživači smatraju čak da ekspresivnost i slikovitost frazema nisu njihova najbitnija obilježja (Vidi: Tanović 2000:29), o čemu autorica i govori kada opisuje upotrebu frazema u određenim funkcionalnim stilovima.

Kad se promatra frazikon “kao leksikalizirano mišljenje” na način kako to radi Whorf, onda su i zaključci koji se donose u takvoj sociolingvističkoj analizi slični zaključcima

kakve nalazimo u poznatoj teoriji o relativnosti jezika i njegovoj povezanosti jezika i društva. Teorije o proučavanju mentaliteta nekog naroda na osnovu jezika najčešće ostaju na razini teorije, jer se mogu posve različito interpretirati. Autorica knjige u svoju sociolingvističku interpretaciju frazema uključuje i tu teoriju, ali se na tome ne zaustavlja, nego iznosi i vlastite vrlo zanimljive sociolingvističke opservacije, dotiče "tabu teme" u frazemima i prelazi na objašnjavanje frazema u svjetlu raslojavanja jezika. Autorica je, na osnovu vlastite ankete, došla do zaključka da su frazemi "prisutniji u govoru žena". Mora se priznati da se ovakav eksplicitan zaključak rijetko može pronaći u dosadašnjoj literaturi o navedenoj problematici. U navedenom poglavlju ima još zanimljivih stavova.

Za kraj želimo, kao opću osobitost knjige, navesti i sljedeći odlomak iz recenzije prof. dr. Ilijasa Tanovića "...promatrajući frazeme kao svojevrstne minijature, Amina Šiljak-Jesenković ukazuje na stilističku funkciju u različitim jezičkim registrima, a posebno u književnomjetničkom i razgovornom. Autorica frazeme osvjetljava i sa sociolingvističkog i lingvokulturološkog aspekta, uočavajući pri tome njihovu ulogu u doticaju dviju kultura i dvaju jezika". Mišljenja smo da je knjiga Amine Šiljak-Jesenković vrlo podsticajna za dalja izučavanja navedene tematike, kao i za pokretanje, nadamo se, plodotvornih rasprava o brojnim otvorenim pitanjima usporednoga opisa frazeologije u našem i turskom jeziku.

Adnan Kadrić

Donald Quataert, THE OTTOMAN EMPIRE 1700-1922, Cambridge University Press, Cambridge 2000., VIII-XVII + 205 str.

U okviru serije udžbenika pod nazivom *New approaches to European history*, koja pruža sažet ali mjerdavan pregled vodećih tema i pitanja u evropskoj historiji od vremena renesanse, objavljena je i knjiga *The Ottoman Empire 1700-1922* Donalda Quataerta, profesora historije na univerzitetu Binghampton i specijaliste za historiju Bliskog Istoka.

Osmansko carstvo bilo je jedna od najznačajnijih 'nezapadnih' državnih tvorevina koja je preživjela od srednjeg vijeka do modernih vremena i igrala važnu ulogu u evropskoj i općoj historiji. Ovaj novi pregled ispituje neke od najbitnijih tendencija koje se javljaju u zadnjim godinama Carstva, skreće pažnju na vodeća pitanja i goruće teme, kao što je ona o položaju manjina. Tekst je obogaćen mapama, ilustracijama, genealoškim i hronološkim tabelama koje će biti od izuzetne koristi studentima i ostalima koje ova tema zanima. Na kraju svakog poglavlja nalazi se lista preporučene literature, a citirani radovi, izuzev njih nekoliko, uglavnom su na engleskom jeziku. Udžbenik i jeste namijenjen prvenstveno studentima zapadnih zemalja kojima treba približiti Osmansku historiju, učiniti je jasnijom i uzbudljivijom te ukloniti vjekovne predrasude o osmanskome carstvu kao nečemu stranom i mračnom, te o Turcima kao divljačkom i rušilačkom narodu.

Iako je u naslovu knjige naveden period 1700-1922, autor daje kompletan pregled historije Carstva od nastanka pa do njegovog nestanka.

U *Uvodu*, autor kaže da je ovaj udžbenik samo jedan pokušaj da se čitateljstvu približi Osmansko carstvo. Autor smatra da je prilikom pisanja osmanske historije prenaplaštena uloga dodijeljena državi. To je, djelimično, zbog toga što su izvori na osnovu kojih je pisana historija ustvari oni dokumenti koje je izdavala i proizvodila sama država. Ovaj rad pokušava da skrene pažnju na "civilno društvo", tj. one slojeve koji su izvan struktura vlasti.

Na strani XVI nalazi se *Genealogija osmanske dinastije*, a na stranicama XVII-XXII *Hronologija osmanske historije 1260-1923*. Na kraju knjige, na str. 199-205 nalazi se *Indeks* koji uveliko olakšava snalaženje u svakoj, pa i u ovoj knjizi.

U prvom poglavlju pod naslovom "Why study Ottoman history?" (Zašto studirati osmansku historiju?, str. 1-12), autor raspravlja i o pojmovima "Turci" i "Osmanlije" pa kaže da Evropljani istočne, zapadne i centralne Evrope upotrebljavaju termin "Tursko carstvo" ili "Turci" kada diskutuju o državi koju je vodila osmanska dinastija. To donekle ima smisla budući da je osmanska dinastija po porijeklu turska. Međutim, činjenica je da s vremenom ženidbenim i drugim vezama došlo do miješanja sa drugim etnikumima. U ovom radu autor preferira termin "osmanski" zato što nudi jasniju predstavu multietničkog, multireligijskog pothvata čiji uspjeh upravo i počiva na uključivanju tih različitih etnikuma u jedinstvenu strukturu.

Osmansko carstvo, jedna od najvećih i najtrajnijih imperija u historiji, održalo se do dvadesetih godina 20. stoljeća, iako je nastalo u isto doba kad i, npr., Astečka država u

Meksičkoj dolini. U XVI stoljeću Osmansko carstvo je dijelilo svjetsku pozornicu sa Elizabetinom Engleskom, habsburškom Španijom, svetim Rimskim Carstvom, francuskom Valoa. Zahvaljujući Osmanskom carstvu, gradovi-države Venecija i Đenova za kratko vrijeme stekle su ogromnu ekonomsku i političku moć. Za bitnu ulogu Osmanskog carstva u svjetskoj politici donekle je zaslužan i geopolitički položaj Carstva koje se nalazilo na raskršću puteva koji vode iz Evrope ka Aziji i Africi.

Autor zauzima stav da je katastrofalan poraz osmanske vojske pod Bečom i smanjena moć Osmanske imperije da brani svoj teritorijalni integritet nakon toga, izazvao međunarodnu nestabilnost i želju pohlepkih susjeda da se šire na račun osmanske teritorije, ili, u najmanju ruku, da spriječe da te teritorije padnu u ruke rivala. Tako je rođeno tzv. "Istočno pitanje" – ko će naslijediti koju teritoriju nakon nestanka Osmanskog carstva. To je prouzrokovalo sve veću netrpeljivost među velikim silama i postalo osnovni problem međunarodne diplomacije u XIX stoljeću. Nemoгуćnost da se razriješi "Istočno pitanje" donekle doprinosi dolasku prve velike katastrofe sadašnjeg vremena, izbijanju Prvog svjetskog rata 1914. godine. Autor smatra da je Osmansko carstvo, bez obzira na disharmoniju koja se javlja u posljednjim godinama, vijekovima ostatku svijeta nudilo djelotvoran koncept multireligijskog političkog sistema koji je baziran na islamskom principu tolerancije prema "narodima Knjige", tj. Jevrejima i Hrišćanima.

U drugom poglavlju, "The Ottoman Empire from its origins until

1683.”, (Osmansko carstvo od nastanka pa do 1683, str. 13-36), autor iznosi različite teorije o nastanku Osmanskog carstva u okviru čega govori i o migracijama Turkmena, koje dovode do koncentrisanja ljudi koji govore turski u širokom pojasu od Male Azije do zapadnih granica Kine. Među ovim Turkmenima, nomadima, bila je i porodica Seldžuka koja je ubrzo zavladała područjem današnjeg Irana i ubrzo se asimilirala sa perzijsko-islamskom civilizacijom koja je dominirala na tom području. Autor ističe utjecaj Seldžuka na zauzimanje prostora Male Azije i podsticanje nomada na masovno naseljavanje tih prostora, naročito poslije bitke kod Manzikerta 1071. godine, što postepeno vodi ka formiranju Osmanskog carstva.

Treće poglavlje nosi naslov “The Ottoman Empire, 1683-1798”, (Osmansko carstvo 1683-1798, str. 37-53). Za razliku od vojnih i političkih uspjeha Carstva u periodu 1300-1683., osamnaesto stoljeće karakteriziraju porazi i teritorijalni gubici. Politička struktura Carstva počinje da se razvija poprimajući nove forme. Autor je mišljenja da bi ovaj proces trebalo posmatrati kao transformaciju, a ni pošto kao opadanje. Značajne promjene javljaju su se, također, i u osmanskoj ekonomiji. Povećan je promet dobara, a svjetska ekonomija počinje da igra sve veću ulogu u svakodnevnom životima osmanskih podanika. Ovaj period, koji predstavlja početak vojnih poraza, započinje porazom pod Bečom 1683., a završava Napoleonovom invazijom na Egipat 1798. Autor u ovom dijelu govori i o političkom životu u centru carstva, međusobnim borbama unu-

tar slojeva istanbulske elite, o političkom životu u pokrajinama, pojavi odmetnika i sl.

U poglavlju “The nineteenth Century” (Devetnaesto stoljeće, str. 54-73), kao i u poglavljima koja slijede, autor je više prostora posvetio periodu, koji on naziva “dugo devetnaesto stoljeće”. U ovom periodu još uvijek su prepoznatljivi modeli ranog osmanskog političkog i ekonomskog života. Usljed ratova na balkanskim granicama sa Austrijom i Rusijom, sužavaju se granice Carstva i gube teritorije. Unutar samog carstva, velikaši iz pokrajina provode autonomiju određenog stepena, dok formalno još uvijek priznaju legitimnost osmanske vlasti na njihovim prostorima. Primjer za to je Muhammed Ali u Egiptu, koji počinje da ugrožava osmansku stabilnost i međunarodnu ravnotežu snaga. Iako je bio dovoljno snažan za to, Muhammed Ali nije postao gospodar Srednjeg Istoka, u velikoj mjeri zato što to nisu dozvolile evropske sile.

U periodu od 1808-1922, osmanska država počinje svoju evoluciju ka modernoj formi. Osmanska birokracija od sada se bazira na evropskim modelima. Broj državnih službenika osjetno se povećava, a ministri trgovine, zdravlja, obrazovanja, sada su osobe specijalizirane za određene oblasti.

Što se tiče nacionalizma, autor zaključuje da su miroljubivi odnosi među podanicima predstavljali normu koja je važila kroz cijeli period postojanja Osmanskog carstva. On želi da demistificira pojavu nasilja unutar carstva u XIX stoljeću, stavljajući je u jedan širi historijski kontekst, kao nezaobilazan proces pri-

rađanju nacionalnih država svugdje u svijetu. Navodi za primjer rađanje i širenje američkih kolonija i stvaranje Sjedinjenih država čija je historija "puna krvi nevinih nativnih Amerikanaca i afričkih robova".

Peto poglavlje "Ottomans and their wider World" (Osmanlije i širi svijet, str. 74-88), posmatra položaj Osmanskog carstva unutar šire svjetske zajednice, njegovu diplomatsku strategiju, kao i relacije sa drugim državama, carstvima i nacijama. Kroz ovo poglavlje se pruža pogled na globalni poredak iz osmanske perspektive i fokusira se na promjene pozicije Osmanskog carstva u međunarodnom poretku u periodu 1700-1922, kada ono gubi prvorazredni status.

Poglavlje naslovljeno "Ottoman Methods of Rule" (Osmanske metode vladavine, str. 89-109), ispituje neke opće, kao i suptilnije tehnike vladavine koje su primjenjivane da projektuju moć carstva na mnoge države, kao i stvarnu moć centralne uprave u pokrajinama. U okviru toga govori se i o osmanskoj dinastiji, principima nasljeđivanja, značenju legitimiteta dinastije i sl.

Sljedeće poglavlje "The Ottoman Economy: Population, Transportation, Trade, Agriculture and Manufacturing" (Osmanska ekonomija: stanovništvo, transport, trgovina, agrikultura i proizvodnja, str. 110-139), daje pregled osmanske ekonomije, ali i prikazuje život običnih ljudi u Osmanskom carstvu te dolazak promjena koje su neminovne. Također, pruža nam informacije o demografiji, broju stanovnika, njihovoj pokretljivosti, lokacijama kao i o promjenama u bitnim sektorima ekonomije.

Osmo poglavlje "Ottoman Society and Popular Culture" (Osmansko društvo i narodna kultura, str. 140-171), pruža nam pregled socijalne organizacije, narodne kulture, društvenih formi u Osmanskom carstvu. Osmansko društvo, prema mišljenju autora, trebalo bi posmatrati ne samo kroz administrativne termine, birokraciju, vojne pohode i ekonomsku produktivnost, već i kroz pojave u svakodnevnom životima njegovih podanika, život i smrt, radost i veselje.

Poglavlje "Inter-communal Co-operation and Conflict" (Međureligijska saradnja i konflikti, str. 172-191), bavi se veoma osjetljivom i teškom temom unutar ukorijenjenih shvaćanja o identitetu. Osmansko carstvo tijekom većeg perioda u svojoj historiji sjedinjavalo je različite etničke i vjerske grupacije. Svojevremeno, svi su surađivali i živjeli harmonično, ali, usljed pritisaka "modernog nacionalizma" te etničke i vjerske relacije uskoro se pretvaraju u netrpeljivost, ili, još gore, u neprijateljstva i masakre.

U neku ruku zaključno poglavlje autor je naslovio "Legacies of the Ottoman Empire" (Ostavština Osmanskog carstva, str. 192-198). Evropljani iz istočne i zapadne Evrope uvijek su se plašili ekspanzije Osmanske imperije. Primjetno je da su ti stari strahovi, koji su se održali do našeg vremena, danas transformisani u kulturološke predrasude usmjeren protiv Turske, nasljednice Osmanske imperije, i njenog punopravnog članstva u Evropskoj uniji. U više od 30 država koje danas postoje na teritorijama koje je nekada obuhvatalo Osmansko carstvo, osmanska prošlost je donedavno bila ignorirana i smatrana krajnje

negativnom. Osim nekoliko izuzetaka, ovakva situacija prisutna je i danas u većini bivših balkanskih pokrajina. Naprimjer, u udžbenicima bugarske historije ovaj šest stoljeća dugi period kao da nije postojao, opisan je samo u najkraćim crtama i najmračnijim terminima, slično kao i u grčkim udžbenicima.

Savremeni pristup, analitički duh, konciznost u izlaganju, odsustvo predrasuda kod autora, čine ovu knjigu veoma interesantnim i poučnim štivom za čitanje. Knjiga je pisana na engleskom jeziku, a zbog obilja informacija koje nudi, kao i navedenih kvaliteta, bilo bi korisno da se prevede i na bosanski jezik.

Elma Korić

Rober Mantran, *ISTORIJA OSMANSKOG CARSTVA*, Clio, Beograd 2002., 989 str.

Veliku sredozemnu silu koja se prostirala na tri kontinenta i koja se do svog kraja zvala Osmanska država, naseljavalo je bezbroj naroda, različitih jezika, religija i kultura, a sam način njenog funkcionisanja znatno se razlikovao od stoljeća do stoljeća i od jednog područja do drugog.

U XIX i početkom XX stoljeća objavljeno je nekoliko općih djela o Osmanskom carstvu, uglavnom manjeg obima. Većina tih djela nije prodirala u suštinu materije i najčešće su bila obilježena eurocentričnom vizijom historije. Osim par izuzetaka, ta djela većinom su pisana na osnovu zapadnih izvora, bez korištenja izvora

iz turskih arhiva, tako da su činjenice u njima predstavljene jednostrano.

Nakon Drugog svjetskog rata olakšan je pristup turskim arhivima i otkriveno je da oni pružaju obilje podataka. Za osmansku historiju zainteresovali su se Turci, ali i Zapadnjaci, eksperti za orijentalne jezike.

Koristeći novi pristup koji ne priznaje stroge granice u razvoju Carstva, savremeni historičari posljednjih godina objavljuju stručne radove koji dovode u pitanje opću periodizaciju historije Osmanskog carstva zasnovanu na vrednovanju određenih epoha. Poduhvat eminentnih francuskih stručnjaka pod vodstvom Robera Mantrana, predstavlja do danas najpotpuniju historiju Osmanskog carstva u jednoj knjizi. Budući da su francuski historičari turkolozi veoma brojni, bilo je moguće da po jedan ekspert obradi svaki od velikih perioda osmanske historije, što je sakupljeno u jednu knjigu i objavljeno pod naslovom *Istorija Osmanskog carstva*.

Knjiga se sastoji iz šesnaest poglavlja i rezultat je timskog rada. *Predgovor* (5-13) je napisao sam Rober Mantran, a gotovo svako poglavlje povjereno je drugom stručnjaku, priznatom u svojoj oblasti.

Poglavljia su uglavnom poredana hronološki, smjenom sultana na prijestolju, od vladavine Osmana i Orhana pa do kraja Carstva 1923. godine. Autori po poglavljima prate uspon Osmanlija, Osmansko carstvo u doba procvata i vrhunca moći, te njegovo opadanje i nestanak. Autori ne daju zvučne naslove pojedinim poglavljima niti, kao što je to slučaj sa ranijim periodizacijama, povlače oštre granice između vladavina pojedinih sultana. Ipak, neizbježni su izrazi

poput "počeci", "uspon", "procvat", "vrhunac", "slabljenje moći", "posljednji trzaji", "umiranje", jednostavno zbog toga što sve na svijetu, pa i veliko carstvo, u svom postojanju prolazi kroz ove faze, koje obuhvataju različite vremenske periode i imaju jedinstvena obilježja i specifičnosti.

Posebna poglavlja posvećena su osmanskoj umjetnosti te intelektualnom i kulturnom životu u Osmanskom carstvu. Također, obrađena je i administrativna organizacija Carstva u različitim periodima i oblastima, ekonomski život i vojna organizacija. Istaknuta je i aktivna uloga i učešće Osmanskog carstva u cjelokupnoj političkoj i društveno-ekonomskoj situaciji u Evropi u to doba, te prisustvo Osmanskog carstva na tadašnjoj široj pozornici svjetskih događanja.

Koristeći hronološki pristup i jednostavan stil pripovijedanja, autori ove knjige vjerno nam oslikavaju dešavanja u periodima koje objašnjavaju, dovodeći ih u međusobnu vezu i krećući od jednostavnijih istina ka složenijima. Poređujući turske i vizantijske izvore, naprimjer historije Ašikpašazadea i Pahimera, autori nam pružaju prilično vjernu sliku pojave Osmanlija na početku XIV stoljeća. Pored toga, narativni izvori i dokumenti koje je izdavala administracija Porte omogućuju nam da upoznamo strukturu institucija osmanske administracije u različitim periodima.

Na ovaj način saznajemo i koji su to glavni tokovi događaja obilježili pojedina stoljeća Osmanskog carstva, kakvi se problemi kasnije javljaju u odnosima sa susjednim državama,

kakva je unutarnja situacija u Carstvu, šta je to što je u jednom momentu prouzrokovalo degradaciju Osmanlija u očima zapadnih naroda, ali i podanika samog Carstva.

Na osnovu *Bibliografije* (884-902) možemo zaključiti da su se autori koristili kako općom literaturom, bilo zapadnih ili istočnih autora, tako i pojedinim objavljenim izvorima iz turskih arhiva.

Interesantno je napomenuti da je autor poglavlja pod naslovom "Balkanske provincije 1606-1774", Žil Vejnstejn, između ostalih koristio i radove bosanskohercegovačkih historičara A. Sućeske, M. Hadžijahića i H. Kreševljakovića.

Na kraju knjige nalaze se: *Rječnik* (916-920), *Indeks imena ličnosti* (921-950), *Tematski indeks* (951-961), *Indeks geografskih pojmova* (962-983), te drugi dodaci koji olakšavaju snalaženje u knjizi i čine je nekom vrstom podsjetnika i priručnika korisnog kako historičaru tako i onome ko se interesuje za različite teme iz historije Osmanskog carstva obrađene u njoj.

Mislimo da će knjiga koja je pred nama prvenstveno biti od koristi studentima koji, prije nego počnu sa detaljnijim proučavanjem historije Osmanskog carstva, treba da steknu jednu širu sliku i upoznaju se sa općim pojmovima vezanim za njegovo postojanje. Način iznošenja činjenica, postavka i rješavanje problema te njihova analiza i tumačenje ukazuju na to da će ovo djelo zasigurno izazvati veliku pažnju i van uskog kruga historičara.

Elma Korić

Mehmed Halifa Bošnjak, LJETOPIS 1650.-1665. Preveo: Fehim Nametak, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXIV, Sarajevo 2002., 254 str. + faksimili.

U izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu objavljena je knjiga *Ljetopis 1650.-1665.* autora Mehmeda Halife Bošnjaka. Prevodilac Fehim Nametak koristio se izdanjem ovog djela na osmansko-turskom jeziku koje je priredio Ahmed Refik Altunay 1924. godine, kao i latiničnim izdanjem koje je priredio Kamil Su 1976. godine. Zahvaljujući dugogodišnjem prevodilačkom iskustvu prof. dr. Fehima Nametka, koji sa uspjehom prevodi kako tekstualni dio tako i stihove, pridonoseći na taj način kvalitetu prijevoda, ovo djelo objavljeno je na bosanskom jeziku te postalo dostupno široj čitalačkoj publici.

Mehmed Halifa, kako sam kaže u ovom djelu, rođen je u Bosni, a pretpostavlja se da je to bilo negdje početkom XVII stoljeća. Od 1650-1665. godine, za vrijeme vladavine trojice sultana: Murada IV, Ibrahima i Mehmeda IV, nalazio se u službi na dvoru. Te godine provedene na dvoru on opisuje u svome djelu *Tevarih-i Gilmani* (Ljetopis jednog dvorjanina).

Na početku svoga djela, autor govori o razlozima koji su ga podstakli da napiše "na nekoliko listova događaje koje je vidio i doživio kao i neke nevidene događaje i reakcije na njih" u doba vladavine navedenih sultana. Znači, događaje na dvoru i u prijestolnici Mehmed Halifa pratio je izbliza i zapisivao sva važnija zbivanja. Pojedine događaje koje on opisuje ne nalazimo niti kod jednog njegovog savremenika historičara. Nekim

kasnijim historičarima, poput Naime, on je služio kao izvor za opis događaja iz tog vremena.

Na str. 5-12 ovog izdanja nalazi se *Predgovor* na bosanskom i engleskom jeziku. Zatim slijedi prijevod *Ljetopisa*. Na str. 147-151 nalazi se *Imenski registar*, a *Sadržaj* je na str. 153-154. Faksimil izvornika na osmanskom jeziku nalazi se na kraju, od str. 159-254.

Sam autor svoje djelo je podijelio na glave, a glave na manja poglavlja. Iza naziva svakog poglavlja nalazi se sažetak tog poglavlja.

Prva glava (19-33) govori o događajima iz doba vladavine sultana Murada. Od značajnijih događaja u ovom periodu, Mehmed Halifa opširnije piše o pobuni Abaza Mehmed-paše, erzurumskog beglerbega, koja je trajala od 1623. do 1628. godine. Mehmed Halifa iznosi podatke i o ratu s Perzijom 1623-1639 godine. O epilogu ovog rata i sedamnaestogodišnjoj vladavini sultana Murada, Mehmed Halifa je napisao, između ostalog, i sljedeće stihove: "Uze Revan i Bagdad i savlada kizilbaše./ Da je poživio čitav bi Iran i Turan zauzeo." (str. 32)

Druga glava (34-41) ima dva poglavlja u kojima se govori o događanjima u samoj prijestonici, trovanju sultana Ibrahima i reakcijama javnosti na taj čin. Za vrijeme ovog sultana započeo je rat sa Venecijom, tzv. Kandijski rat, o čemu Mehmed Halifa, također, donosi stihove: "Neka je hvala Allahu, u njegovo vrijeme (vrijeme sultana Ibrahima) Hanija na Kreti bi osvojena". (str. 41)

Opširnija od prethodne dvije je *Treća glava* (42-132), koja je podijeljena na trinaest poglavlja. Ona počinje poglavljem o stupanju na prijesto sul-

tana Mehmeda IV. Dalje u ovom dijelu, Mehmed Halifa piše o vezirovanju Köprülü Mehmed-paše, koji je bio "pametan, učen, iskusan starac" te o njegovom obračunavanju sa pobunjenim janjičarima. On je tu funkciju obavljao za taj period dosta dugo, više od pet godina (1656-1661). U vrijeme kada je postao veliki vezir, "otišao je do Dardanela i osvjedočio se kako janjičari bježe na kopno kad se suoče s neprijateljem i predaju mu carsku flotu, tako da je shvatio koliko se izdajnički ponašaju prema islamu." Mehmed Halifa piše i o bolu i panici muslimana zbog poraza kod Dardanela i blizine mletačkih snaga Istanbulu. Ostala poglavlja odnose se na događaje iz vremena više velikih vezira koji su se u tom periodu munjevito smjenjivali na položaju. Tako se spominje i posljednji veliki ustanak dželalija u Anadoliji pod vodstvom Abaza Kara Hasan-paše. On i njegovi buntovnici pogubljeni su 1659. godine. Iste godine, grad Istanbul, koji je od osvojenja izgrađivan i bio ponos muslimana, "grad pun učenjaka i velikana", izgorio je u požaru. Tom prilikom stradalo je "dvije hiljade sedamsto ljudi, sto dvadeset saraja, više od stotinu magazina, tristo šezdeset džamija, četrdeset poznatih i čuvenih hamama, uz to medrese, mesdžidi, hanikasi, hami" usljed čega je Istanbul postao ruševina, a uskoro je uslijedila i velika oskudica. Iza toga opisan je još i pohod protiv Habsburgovaca, osvojenje tvrđave Varad itd.

Radi ilustracije svoga djela i potkrepljivanja svojih tvrdnji, kao da ne želi da bude pristrasan u donošenju svog suda o pojedinim ličnostima, autor često prepisuje cijela pisma,

kao i kompletan defter u koji je veliki vezir Ahmed-paša bilježio sve prihode i rashode "da bi se shvatilo koliko je uslugu Ahmed-paša činio za vjeru i državu." Analizirajući spise Tarhundžu Ahmed-paše, Mehmed Halifa iznosi veoma interesantne zaključke o finansijskoj i političkoj situaciju u Carstvu i prijestolnici: "Do umanjivanja prihoda i uvećanja rashoda dolazilo je stoga što je bilo mnogo janjičara. A mnoštvo janjičara prouzrokovalo je da se pašama i begovima daju službe uz mito. A kad se daju službe uz mito, janjičarima ne dostiže plaća. Kad nema plaća za janjičare, onda oni krenu na dvor i bez razloga mrcvare."

Mehmed Halifa pisao je i poeziju, a pjesnički mahlas bio mu je Ulfeti. I svoj *Ljetopis* na dosta mjesta ilustruje stihovima. Nekada preuzima, u nešto izmijenjenoj verziji, stihove drugih pjesnika. Na jednom mjestu u cijelosti prenosi prepisku u stihovima između Hafiz Ahmed-paše i sultana Murada, a ponegdje ilustruje tarihom ili stihom, čiji je autor, vjerovatno, on sam.

U *Zaključku* (133-145) autor govori o ustrojstvu i običajima na padišahovom dvoru, o raznim odajama i pripadnicima tih odaja, njihovim dužnostima i dnevnom rasporedu. Poimeno nabraja službenike pisarnice, zatim hafize, kaligrafe i ostale učene osobe sposobne u raznim strukama, koje su u to doba bile u službi na sultanovim dvorovima, tako da djelo može poslužiti kao izvor obilnih podataka onima koji se bave različitim segmentima historije Osmanskog carstva u navedenom periodu.

Pogledamo li ranije naše hroničare i ljetopisce, kao što su Kodža

Muerrih i Ibrahim Alajbegović Pečevija, te kasnije, kao što su Muvekkit, Bašeskija, Kadić i ostali, sa njihovim više ili manje značajnim djelima, vidjet ćemo da je Mehmed Halifa, sa svojim djelom *Tevarih-i Gilmani*, još jedna karika u neprekinutom lancu bošnjačkih historičara koji su pisali na osmanskome jeziku.

Elma Korić

Mehmed Halifa Bošnjak, LJETOPIS 1650.-1665. Preveo: Fehim Nametak, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXIV, Sarajevo 2002., 254 str. + faksimili.

Nakon prevoda *Historije* Saliha Sidki Hadžihuseinovića Muvekita i Ibrahima Alajbegovića Pečevije, pred nama je prevod još jednog dela iz pera bošnjačkog historičara. Reč je o *Ljetopisu* Mehmeda Halife Bošnjaka, u prevodu Fehima Nametka.

Mehmed Halifa rođen je negde u Bosni početkom XVII veka. Školovao se na dvoru u Istanbulu i tu ostao prolazeći mnoge službe (od pešgir-age do pripadnika seferi odaje) duži niz godina. Otuda delo u originalu nosi naziv *Tarih-i Gilmani* (Ljetopis jednog dvorjanina). Mehmed Halifa je pisao i stihove pod mahlasom Ulfeti. Na dvoru je služio u vreme trojice sultana: Murada IV, Ibrahima i Mehmeda IV. Bio je u mnogim vojnim pohodima, pa i u pohodu na Rakocija (1636.), obišao je Rumeliju i išao sve do Budima i Beča. Prateći izbliza događaje na dvoru i u prestonici, zapisivao je sva važnija zbivanja u vremenu od 1650. do 1665. godine.

A povod mu je bio, kako sam kaže, da zapiše ono što drugi nisu zapisali i da ga se dobri ljudi sete Fatihom ("Ja sam htio ostaviti trag/Da svako-me prija i da svako zna").

Delo Mehmeda Halife poslužilo je kasnijim istoričarima – pa i čuvenom Mustafi Naimi (koji ga nije uvek verno prenosio) – kao izvor za opis toga vremena, budući da su u *Ljetopisu* zabeleženi i neki događaji kojih nema kod ostalih savremenih istoričara. Tu je, najpre, finansijski izveštaj velikog vezira Tarhundžu Ahmed-paše urađen s ciljem da se sačini realni državni proračun; pa pohod Sejdi Ahmed-paše na Erdelj; događaji vezani za pohod Fazil Ahmed-paše na Ujvar; opis istanbulskih saraja (1659.); požar u Istanbulu (naredne godine); organizacija dvora.

Uz *Predgovor* (na bosanskom i engleskom jeziku), knjiga sadrži tri glave, odnosno 13 poglavlja i *Zaključak* u tri dela.

U svom *Ljetopisu*, uz detaljne opise vojnih pohoda (u kojima je, kako je već istaknuto, i sam učestvovao), opise čestih pobuna janjičara, spahija i dželalija, Mehmed Halifa štedro nudi i obilje zanimljivih podataka o svakodnevnom životu carske prestonice. Tu su sultani koji, prerušeni, noću, radi kontrole, obilaze grad. Gradom su, u dva navrata, harali požari. Nakon prvog (1630/31.) sultan Murat je naredio da se poruše sve kafane, a duvan je ostao zabranjen sve do kraja njegove vladavine. Čak je bilo zabranjeno i paliti, nakon jacije, vatre i sveće. U drugom požaru (koji je izbio "zbog jednog barabe koji je pušio duhan izvan tvrđave, pored džamije Ali Čelebija...") "izgorjelo je i u pepeo se pretvorilo dvije

hiljade sedamsto ljudi, sto dvadeset saraja, više od stotine magazina, tristo šezdeset džamija, četrdeset poznatih i čuvenih hamama i u skladu s ovim medresâ, mesdžida, hanikaha i hanova. A broja nema stvarima koje su nestale” (str. 98-99). Najbolji dvorac bio je onaj Sijavuš-paše (ispod Sulejmanije): imao je hiljadu dvesta prozora, više od tri stotine soba, petnaest kupatila i tri pekare.

Iz finansijskog izveštaja velikog vezira Ahmed-paše doznajemo da se kao naknada za materijalne potrebe dvora tražilo dvestotridaset tovara akči. A reč je o sledećim materijalima: odorama od samurovine, odorama sa srebrom i zlatom, zlatnim i srebrnim ogrtačima, čohi, *skarletu*, londonskoj čohi, atlasu, kadifi, *tulbentu*, kao i pamučnim tkaninama za unutrašnje dvorske potrebe. Sedamdeset tovara akči davalo se za kupovinu mesa i pšenice za janjičare koji pripadaju Porti da bi čuvali granične tvrđave države. Tristo jedanaest tovara i dvadeset osam hiljada akči trošeno je za veterane spahija i spahijske vojske, za sejide (“koji se stalno mole za domovinu”), “za plate dobrih slugu i siromaha”, kao i plate posluge velikih sultanskih džamija. Znatna suma – osamdeset pet tovara i osamdeset osam hiljada šesto sedamnaest akči – trošena je za navodnjavanje, sejanje pirinča, za rashode solane i popravku mostova, za rashode vodovoda i sejanje pirinča za potrebe riznice (uz druge toškove). U skladu sa popisima riznice troškovi iz evidentiranih prihoda bili su veći za hiljadu sedamsto pedeset tri tovara i devedeset tri hiljade osamsto osamdeset pet akči. “Nakon što je Ahmed-paša predočio ovaj defter sretnom padišahu, nije

dugo poživio. Susrevši se s Božijom odredbom pogubljen je (...) hiljadu šezdeset treće godine.” (1653).

Nije izostala ni ocena vladavine i ličnosti trojice sultana, pa se navosi kako se sultan Murad (padišah gazija) “kad je postao sklon potkupljivanju bio ogadio narodu i vojsci”. A pogubljenje sultana Ibrahima (koji se, kako kaže, uopšte nije bavio državnim poslovima) naš autor dovodi u vezu sa podmitljošću velikog vezira Ahmed-paše (nakon smrti nazvanog Hezar-pare), kada su narod bili pritisli nepravda, nasilje i teški nameti.

Uzroka društvene krize ili “urušavanje sveta”, kako kaže letopisac, znamo, bilo je više. On, međutim, svodi problem na državni deficit (koji je bio veliki još 1590. godine): “Do umanjivanja prihoda i uvećavanja rashoda – kaže on – dolazilo je stoga što je bilo mnogo janjičara. A mnoštvo janjičara prouzrokovalo je da se pašama i begovima daju službe uz mito. A kad se daju položaji uz mito, janjičarima ne dostiže za plaću. Kad nema plaća za janjičare, onda oni krenu na dvor i bez razloga mrcvare. Sada su vodeći ljudi države, da bi se spasili nevolje, davali položaje uz mito. Oni koji su službu dobili potkupljivanjem, a onda nakon tri meseca udaljeni iz službe, mnogo su mučili narod kako bi povratili novac i poklone koje su dali. A narod koji nije mogao izdržati poreze koji su prelazili svaku granicu, bio je prisiljen bježati u neprijateljske zemlje, čime su pokrajine postale puste i zapuštene”.

Detaljno su opisana i zbivanja vezana za pokušaj konsolidacije države pod uspešnim velikim vezirima iz porodice Köprülü (Ćurilića).

Naša znanja o historiji Osmanskog carstva u vreme kada su ga kontrolisale dve sile – harem i janjičari – i nagrizala korupcija, obogaćena su ovim *Ljetopisom* mnogim novim i značajnim pojedinostima.

Zaslugom Fehima Nametka domaća historiografija – i ne samo ona – dobila je ovim prevodom još jedno vredno historijsko delo koje je zanimljivo pisano i dobro prevedeno (s potrebnim komentarima), uz imenski registar i tekst originala na turskom jeziku.

Olga Zirojević

Enes Pelidija, **BANJALUČKI BOJ IZ 1737 – uzroci i posljedice**, El-Kalem, Sarajevo 2003., 544 str.

Već odavno se u našoj historiografiji, pa i široj literaturi, osjećala potreba da se napiše jedna sveobuhvatna studija o boju pod Banja Lukom 1737. godine. Istina, mi smo imali tekstova u kojima se opisivala ova značajna bitka, ne samo za Bosnu i Bošnjake, nego i za cijeli Balkan, od kojih svakako treba istaknuti studije Hamdije Kreševljakovića¹ i dr. Adema Handžića². Iako su u to vrijeme prilozi o ovoj bici, rađeni na osnovu autentične građe, oni nam ne kazuju šire o uzrocima i posljedicama ovoga boja.

¹ Hamdija Kreševljaković, "Bitka pod Banja Lukom 4. VIII 1737.", *Narodna uzdanica* IV, Sarajevo 1936.

² Adem Handžić: "Bosanski namjesnik Hekim oglu Ali paša", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vlašću*, V, 1954-55, Sarajevo 1955.

U bici pod Banja Lukom učestvovali u svi vojno sposobni muškarci, pa čak i dječaci od četrnaest godina. Svi su se odazvali valijinom narednju: "Neka se pridruži svako ko može pušku nosit." Njena osobenost je i u tome što je jedini Osmanlija bio Hekimoğlu Ali-paša, valija u Bosni, a svi ostali borci su bili Bošnjaci. Valija je poveo relativno malu vojsku da bi se suprotstavila ogromnoj snazi i sofisticiranom oružju austrijske vojske. Niko nije žalio živote – borbi su se pridružile i žene svojim muževima, kćeri očevima, majke sinovima, sestre braći. Svi su zajednički, kao jedan, krenuli, ako treba i u smrt da bi odbranili svoju domovinu, vjeru i čast. Naravno, to je samo jedna dimenzija ovog boja. Uz ovaj aspekt, dr. Pelidija opširno govori i o drugim.

U obimnoj studiji od 544 strane, koja se sastoji od sedam velikih poglavlja, Enes Pelidija je na osnovu arhivske građe, dokumenata i drugih autentičnih izvora i literature, velikim trudom i, prije svega, znanjem uspio da sagleda ovu veoma važnu bitku sa svih aspekata – njene uzroke i posljedice. Ova opširna i akribična studija historiju Osmanskog carstva XVIII stoljeća, koje je, općenito, u historiografiji najmanje istraženo. To je vrijeme u kome Carstvo gubi teritorije i privredno stagnira. Međutim, i pored toga, kako navodi autor "u evropskim i svjetskim relacijama i dalje je respektabilna imperija". Kao potvrdu tome, između ostalih primjera, Pelidija navodi rat sa Rusijom, teškoće sa Perzijom, unutrašnje bune i druge nepogodnosti, što sve dovodi do nestabilnog stanja u zemlji. On, također, prati sve, pa i najmanje pobune koje su se događale na širokim

prostranstvima Osmanskog carstva, kao i pokušaje da se država konsolidira – kovanjem novca veće kvalitete u zlatu i srebru, gradnjom vojnih objekata, džamija, medresa i drugih zdanja, te zavođenjem reda u hijerarhiji vlasti.

Svakako, svi navodi su potkrijepljeni izvorima i relevantnom literaturom. Dr. Pelidija, također, prati smjene sultana, velikih vezira i drugih uglednika Dvora, što je imalo za cilj revitalizaciju države.

Pa i pored velikog nastojanja da se stvari u zemlji dovedu u red, korupcija, mito i visoki porezi doveli su privredu države u teško stanje. Toga su bili svjesni i Dubrovčani, kao tradicionalni poslovni partneri. “Čak su i bosanski trgovci svoju robu izvozili preko luke Splita, Makarske i Risna zbog povoljnije poreske politike” – navodi autor. (str. 101).

Da bi zorno predočio prave uzroke zbog kojih je došlo do ovoga odlučnog i neravnopravnog boja, u poglavlju *Administrativno – vojna uprava Bosanskog ejaleta od 1718 – 1739*, autor, između ostalog, ističe da se “u Bosanskom ejaletu preduzimaju potrebne mjere u cilju otklanjanja brojnih propusta vojne bezbjednosti” (str. 122). Posebna pažnja se obraća kapetanijama kao najorganiziranijim vojnim jedinicama. Osnivaju se i nove kapetanije poslije Karlovačkog mira, od kojih je najznačajnija bila gradačačka. Također se utvrđuju granice i podižu nove tvrđave na serhatu Bosne.

U dijelu knjige, u kojem autor istražuje stanje u Bosni uoči austrijsko – osmanskog rata 1737. godine, dr. Pelidija navodi da su zaoštreni odnosi s Perzijom zbog ugovora sa Rusijom,

uz koju je bila Austrijska monarhija. Svakako, u centru svega bila je podjela interesnih sfera. To je dovelo do otvorenog rata, u kome je Hekimoğlu Ali-paše, kao jedan od glavnih vojnih zapovjednika sa povjerenim mu jedinicama uspio od Perzijanaca osvojiti Kermansah i Hamedan. Također, pregledno, tematski i hronološki prati i osmansko – ruski rat 1736. i 1737. godine. U njemu učestvuje i 10 000 mobiliziranih ljudi iz Bosanskog ejaleta sa hercegovačkim sandžakbegom Bećir-pašom Čengičem. Oni pred tvrđavom Ozijom (Očakov) doživljavaju veliki vojni poraz u kojem je izgubio život i Bećir-paša, a preko 7 000 Bošnjaka palo u rusko zarobljeništvo.

Centralni dio knjige je posvećen naslovljenoj temi: boju pod Banja Lukom, pod komandom Hekimoğlu Ali-paše. On je bez sultanove saglasnosti i odobrenja Visoke Porte na vrijeme preduzeo odbrambene mjere i pripremio se za rat sa austrijskom vojskom. Na ovom mjestu dr. Pelidija do u detalje prati prilike u Osmanskom carstvu, posebno u Bosni kao važnoj pokrajini i čitaocu nudi lijepo i razložno sva značajnija dešavanja. Njemu ne izmiče ni najmanja sitnica od značaja tog vremena, posebno ono što ima odraza na ove krajeve. Tako autor, na osnovu relevantnih dokumenata, navodi da su austrijske vlasti pomno pratile sve što se događa u Bosni i brižno sakupljale informacije o putevima, stanju u tvrđavama, broju vojno sposobnih muškaraca, naoružanju, moralu u oružanim snagama. Time su pokazivale jasnu namjeru da se spremaju napasti Bosanski ejalet. Svi prikupljeni podaci iz Bosne su odašiljani u Beč.

U glavnom gradu Austrijske monarhije su u to vrijeme pravljene vojni planovi. Glavni pravac kretanja austrijske vojske koja je išla prema Bosni bila je Banja Luka. Za glavnog komandanta ovog dijela austrijsko-osmanskog fronta imenovan je princ Josip Hildburghausen. Po dobivenim instrukcijama, princ Hildburghausen nije samo imao zadatak vojno odvajanje dijela ili cijele pogranične osmanske pokrajine Bosne nego i da nakon pobjede svo muslimansko stanovništvo ili pokrsti ili protjera, a njihove sakralne i profane objekte poruši. Čak su pravljene planovi i o teritorijalnoj diobi Bosanskog ejaleta.

O svim tim austrijskim planovima, branioci Bosne su na vrijeme saznali i pripremili se za odbranu. Zato su spremno dočekali napadače nad kojima su izvojevali više manjih pobjeda kod Zvornika, Bosanskog Petrovca i drugih mjesta. Ipak, glavna pobjeda branilaca bila je kod Banja Luke 4. avgusta 1737. godine. Autor značajki i zanimljivo opisuje sve bitke, a posebno banjalučki boj. Iako niko nije mogao povjerovati da će malobrojni branioci pobijediti velike austrijske oružane jedinice, to se ipak dogodilo. Boj je završen. Bošnjaci su pobijedili, a njihova pobjeda je odgodila austrijsku upravu nad Bosnom za skoro 150 godina.

Ova značajna bitka imala je odraza kako na narodnu i umjetničku poeziju, tako i na prozne radove. Mnoge narodne pjesme na bosanskom jeziku posvećene su banjalučkom boju i veziru Hekimoğlu Ali-paši. Dosta pjesama je ostalo u rukopisnim bilješkama na turskom jeziku, pa čak i od značajnijih i darovitijih pjesnika Bošnjaka. Među njima je Mustafa Muhli-

sija, koji je i sam učestvovao u ovoj bici. On je iza sebe ostavio veoma zanimljivu pjesmu u slavu Hekimoğlu Ali-paše, i to na tri jezika: arapskom deset, turskom devet i perzijskom osam distiha. Narod i pjesnici su umjeli da ocijene veličinu bosanskog namjesnika iz toga vremena Hekimoğlu Ali-paše. Do danas su ostale i mnoge predaje u vezi sa ovim bojem.

Knjiga dr. Enesa Pelidije je pisana s punom akribijom i potkrijepljena, kako smo već rekli, relevantnim izvorima i literaturom, opremljena je naučnim aparatom, po svim savremenim pravilima koja se odnose na naučna izdanja. Pored navedenih neobjavljenih i objavljenih izvora i literature, sređenih po tematici. Knjiga sadrži registre ličnih i geografskih imena, te lokalnih naziva.

Jasna i koncizna rečenica dr. Enesa Pelidije omogućava čitaocima da steknu pregled o jednom prijelomnom i odsudnom periodu iz prošlosti Bosne. Zato je ova studija korisna ne samo historičarima nego i svima onima koje interesuje vrijeme u kome se Bosna u banjalučkom boju iz 1737. godine branila i odbranila, sa detaljnim pregledom njegovih uzroka i posljedica.

Lamija Hadžiosmanović

Hivzija Hasandedić, MOSTARSKI VAKIFI I NJIHOVI VAKUFI, Medžlis Islamske zajednice, Mostar 2000., 338 str.

U izdanju Medžlisa Islamske zajednice u Mostaru u 2000. godine izašla je knjiga pod naslovom *Mostarski vakifi i njihovi vakufi* autora Hivzije Hasandedića.

Knjiga se sastoji iz četiri poglavlja:

I Samostalni vakufi;

II Kolektivni vakufi;

III Vakufi za koje se nisu sačuvala vakufname;

IV Vakufi za koje su sačuvane vakufname u originalu, fotokopijama i prepisima iz sidžila mostarskih kadija, raznih dokumenata i knjiga.

Ovo djelo sadrži brojne dokumente i značajnu naučnu građu o postanku i razvoju grada Mostara, što ukazuje na veliki značaj vakufa u podizanju i razvoju gradova, odnosno većih ili manjih urbanih centara. U doba osmanske vladavine u Mostaru je osnovano više od tri stotine vakufa i njihov se tačan broj ne može potpuno utvrditi. Većina ih je bila "evladijet vakufi", tj. porodični vakufi, čiji je jedan dio trošen u prave vakufske svrhe, dok su ostatak između sebe dijelili vakifovi potomci.

Ovo djelo nam, također, pruža veliki broj podataka koji svjedoče o podizanju džamija, mekteba, medresa, biblioteka, tekija, muvekihana, hanova, karavan saraja, magaza, česmi, vodovoda, šadrvana, mostova, javnih puteva, čatrnja, musafirhana, imareta i drugih objekata, što je uslovalo osnivanje vakufa iz čijih su se prihoda navedene ustanove izdržavale.

Naime, autor nas upoznaje sa značajem vakufâ kao dobrotvornih ustanova koje su u prošlosti odigrale veoma značajnu ulogu jer su se kroz njih rješavala vjerska, kulturno-prosvjetna, zdravstvena, socijalna, privredna, komunalna kao i druga pitanja. Vakufi su pomagali unapređenju trgovine i zanatstva, pa u pojedinim vakufnamama postoje odredbe da se zajam daje "trgovcima, zanatlijama

i sposobnim platišama". One nam pružaju podatke o nastanku i načinu poslovanja raznih privrednih i drugih organizacija, koje su osnivane i djelovale za vrijeme vladavine Osmanlija, potom o raznim vrstama zanatlija i službenika vojske i državne administracije.

Prvo poglavlje (str. 11-180) nosi naziv *Samostalni vakufi*. U njemu autor navodi vakufname najvećih mostarskih vakufa kao što su vakufi hadži Mehmed-bega Karadoza, Nesuh-age Vučjakovića, Koski Mehmed-paše, Čejvan Čehaje, Derviš-paše Bajezidagića, hadži Ahmed-bega Lakišića, hadži Balije sina Muhammedova, hadži Ibrahima Čevre i drugi. Vakufname su pisane na arapskom, turskom ili perzijskom, a ukupno ih je evidentirano 43. Među najvećim vakufima u Mostaru izdvaja se vakuf Mehmed-bega Karadoza, koji se sastojao od džamije u Mostaru, mesdžida u Potocima, tri mekteba – u Mostaru, Konjicu i Potocima, medrese, imareta i musafirhane u Mostaru, mosta u Konjicu, na Buni i dva na Lištici, te po jednog hana u Mostaru, Konjicu, Čičevu i Potocima. Iz sredstava ovog vakufa sagrađen je i jedan hamam u Blagaju. Mostaru je ovaj vakif podario i prvu poznatu biblioteku koja se nalazila odmah uz medresu. Vakif se pobrinuo za izdržavanje navedenih ustanova zavještanjem 42 dućana u mostarskoj čaršiji, 16 tabhana (kožara) blizu imareta, 6 mlinica i 2 stupe za valjanje sukna u selu Knešpolju, 8 mlinica i 2 stupe na izvoru Bune, nešto zemlje u Mostaru i Knešpolju i 300 000 osmanlijskih dirhema u gotovom.

Pored velikog broja poznatih vakifa, autor nas upućuje i na čitav niz

znanih i neznanih dobrotvora svih konfesija. Neki od njih su hadži Avdaga Balić, hadži Mehmed-aga Bošnjčić, hadži Husaga Kajtaz, Petar Šotrić, apotekar, Zadik Danon, trgovac i dr.

Nakon ovog poglavlja, autor kroz ilustracije prikazuje stradanje Mostara i njegovih vakufa u periodu agresije na suverenu državu Bosnu i Hercegovinu, 1992-1995 (str. 181-192).

U drugom poglavlju (str. 193-200) autor govori o *Kolektivnim vakufima*. Postoje četiri vrste ovih vakufa. Najprije je spomenut Sirotinjski vakuf ili vakuf fukare u koga su ulagana razna sredstva više vakifa iz čijih su se prihoda podmirivale potrebe mostarske sirotinje. Potom se govori o Vakufu stanovnika mostarskih mahala ili mahalskom vakufu u koji je veći broj vakifa izdvajao svoj novac i nekretnine iz čijih su se prihoda podmirivale potrebe dotične mahale. Tako su samo na području mostarske četvrti Carina postojala četiri vakufa, i to: Vakuf stanovnika Memi hodžine mahale, Vakuf stanovnika Fatime-kadun mahale, Vakuf stanovnika Čose Jahja hodžine mahale i Vakuf Husein hodžine mahale. Slijedeći vakuf koji se spominje jeste Česmanski vakuf Mostara čiji je osnivač Jusuf-aga čiji je osnovni cilj i želja bio "da se iz njegovih prihoda održavaju i opravljaju brojne česme po mostarskim mahalama, čaršiji i avlijama i da se svim stanovnicima pa i prolaznicima obezbijedi snabdijevanje čistom i pitkom vodom". Stoga je, po ugledu na ovog vakifa, nekoliko mostarskih vakifa uložilo novac u česmanski vakuf i odredili su da se on daje na profit (rebah) i prihod troši za opravke vodovodne mreže. I, najzad,

posljednji vakuf u ovom poglavlju je Sinan-pašin vakuf u Mostaru.

U trećem poglavlju (str. 201-222), autor govori o *Vakufima za koje se nisu sačuvali vakufname*, a takvih je navedeno 65. Među njima su vakuf Roznamedži Ibrahim ef., čija je posebna zasluga što je proširio vodovod u Mostaru i preveo vodu na lijevu obalu Neretve, potom vakuf Mustafa ef. Ejubovića (Šejh Juje), koji je krajem 17. st. podigao jednu kuću na sprat na Mejdanu kod Sinan-pašine džamije i mehkeme i zaviještao je za stanovanje kadija koji budu služili u Mostaru, kao i mnogi drugi vakufi.

I posljednje poglavlje (str. 235-335) nosi naziv *Vakufi za koje su sačuvane vakufname u originalu, fotokopijama i prepisima iz siđžila mostarskih kadija, raznih dokumenata i knjiga*. U ovom poglavlju spomenute su 43 vakufname, među kojima je na početku, kao najznačajnija, predstavljena kopija Karađoz-begove vakufname koja se danas čuva u Gazi-Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Autor je na kraju knjige dao pregledan registar vakufnama i vakufa, kao i izvještaj o vakufskim posjedima i zgradama u području Vakufskog povjerenstvu u Mostaru s obzirom na njihovu površinu i vrijednost.

Vrijednost ove knjige ogleda se u činjenici da je zasnovan na izvornoj arhivskoj građi, kao i na brojnim ranije objavljenim radovima istog autora. Stoga ovo djelo rahmetli Hivzije Hasandedića predstavlja još jedan vrijedan doprinos u nastojanjima da se pokaže koliki je bio uticaj institucije vakufa na razvoj grada Mostara.

Alma Omanović-Veladžić

Husnija Kamberović, BEGOVSKI ZEMLJIŠNI POSJEDI U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1878. DO 1918. GODINE. Hrvatski institut za povijest – Zagreb, Institut za istoriju Sarajevo, Zagreb–Sarajevo 2003., 551 str.

Djelo dr. Husnije Kamberovića *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini*, predstavlja pravi izazov, na prvom mjestu za historičare, ali i za širu čitalačku javnost zainteresiranu za ovu temu. Do danas se o ovom problemu pisalo manje-više fragmentarno, pa tako nismo ni imali jednu cjelovitu studiju, koja se bavi ovim pitanjem. Prvi puta u našoj historiografiji pojavljuje se prava studija u kojoj je pitanje bosanskog plemstva na prijelazu 19. i 20. stoljeća sagrađeno sa svih aspekata. To je kompleksno i teško sagledivo historijsko pitanje pojava pa, iako je težište na austrougarskom vremenu, autor ga je najprije proučio u bližoj i daljoj prošlosti, konsultirajući, odnosno proučavajući dokumente i arhivsku građu i iz osmanskog razdoblja. Jedino je na takav način i mogao pojasniti nastanak i razvoj begovata, što nije bio nimalo jednostavan posao.

Pored nešto kraćeg *Predgovora*, u kojem dr. Kamberović objašnjava teškoće na koje je nailazio prilikom prikupljanja građe i pisanja knjige, posebno stoga što je građu počeo prikupljati u vrijeme agresije na našu zemlju, da bi taj posao nastavio u postratno vrijeme. Ne treba ni naglašavati da je to bio zahtjevan poduhvat, jer je građa koja se odnosi na ovaj problem rasuta kako po arhivima u zemlji i inozemstvu.

U poglavlju *Historiografsko naslijeđe, izvori i metodologija* autor, između ostalog, navodi: "Raspravljati o strukturi begovskih posjeda nije moguće, a da se istovremeno ne prati historija begovskih porodica...". Čini nam se da je u cijeloj knjizi, a posebno u ovom dijelu, bilo najpoželjnije odrediti kriterije kojih će se držati prilikom obrade, što je autor na jedan veoma prihvatljiv i u svijetu normiran način i učinio. U kontekstu ovog pitanja trebalo je izučiti agrarne odnose i napraviti striktnu distinkciju između imanja koja imaju status državne imovine, iako ih beg koristi, i onih koja su njegovo vlasništvo. Rješenje agrarnih odnosa unijelo je dosta razdora između zakupaca koji su pod određenim uslovima obrađivali zemlju, i zemljoposjednika – begova, jer, kako navodi dr. Kamberović, veliki "dio posjeda bosanskih begova koji im je kao njihovo vlasništvo priznala austrougarska uprava, bio je iz kategorije erazi mirije" (str. 111). U tom vremenu, to je sve više i više postajao kompleksan i teško razrješiv problem, pa je ovo pitanje postavljeno "u okviru autonomnog pokreta kada su se begovi žalili zbog toga što se ti posjedi upisuju kao erazi mirije, a ne kao mulk", navodi autor. Sve je to postepeno dovelo do ekonomskog slabljenja begova i njihovog osiromašenja.

Autor ove obimne i vrijedne knjige da bi što bolje pojasnio ovo goruće pitanje za ovu kategoriju stanovništva morao je konsultirati i gruntovne knjige, koje donose tačnu "evidenciju vlasti nad zemljom" (str. 113).

Veći kompleksi begovskih zemljišta su se u gruntovnim knjigama upisivali kao "kmetovsko selište".

Ovom problemu autor daje dosta prostora i posvećuje veliku pažnju, što se jasno vidi i iz arhivske građe sa kojom korespondira, ali i iz literature koja mu je bila dostupna. Citirajući međusobno oprečna razmišljanja raznih autora, on ne ostaje pasivni promatrač, nego donosi svoje vrlo ozbiljne komentare, što daje posebnu težinu djelu.

U poglavlju *Teritorijalni okvir i porodična mreža*, autor vrlo uspješno razrješava gotovo nerazmrsivu sliku povezivanja pojedinih begovskih obitelji ženidbeno-udadbenim vezama, u okviru nekoliko regija u Bosni i Hercegovini: sjeveroistočna Bosna, Bosanska krajina, srednja Bosna, istočna Bosna, Hercegovina itd.

Iako su navedena poglavlja veoma značajna da bi se shvatilo općenito pitanje begovata u našoj zemlji i njegova usporedba sa plemstvom u zapadnim zemljama, centralni dio knjige je onaj koji govori o pojedinim obiteljima. Tu je autor, pored dokumenata i arhivskog materijala, morao da razgovara sa mnogim članovima begovskih obitelji i da se odredi prema pisanom materijalu, u odnosu na legende koje se prenose s koljena na koljeno. Neki članovi ove kategorije bosanskog stanovništva su mi priznali da ni oni nisu znali mnoge detalje iz prošlosti svojih porodica, nego su ih saznali iz ove knjige. Posebno u ovom dijelu dr. Husnija Kamberović se morao pridržavati već unaprijed određenih principa i striktno kategorizacije. Stoga je, što je sasvim opravdano, sebi postavio kriterije: obrada begovskih porodica koje su posjedovale više od stotinu selišta. U ovom poglavlju autor prati begovske obitelji od njihovog nastanka,

odnosno porijekla, doseljenja u Bosnu, stasanja, ženidbeno-udadbenih odnosa i potomstva.

Za mnoge obitelji o kojima ništa nije dato u literaturi, autor je bio prinuđen da traži podatke u arhivskoj građi ili u zaostavštini pojedinih begovskih porodica. Naprimjer, kada obrađuje sjeveroistočnu Bosnu autor, između ostaloga, naglašava: "Ovi begovi, zaista su predstavljali plemstvo od časti i vrlina, posebno onaj dio čiji je redoslijed predaka bio uvjerljiv i čije porijeklo ih je činilo čuvenim, a veličina njihovog zemljišnog posjeda ekonomski vrlo postojanim." Tu je niz obitelji, od kojih ćemo spomenuti samo neke: Tuzlići, Gradašćevići, Alibegovići, Begovići, Mula-begovići, Donlagići, Kapetanovići itd. Sve obitelji koje spadaju u ovu kategoriju autor detaljno proučava. Ne zaustavlja se samo na porijeklu, nego i na svim detaljima relevantnim za ovu kategoriju, kao što je kretanje u službi i slično, odvajajući poseban prostor za način sticanja zemljišnih posjeda.

Nakon dužeg sagledavanja svih činjenica značajnih za historiju begovata, autor zaključuje da je "na prostoru sjeveroistočne Bosne zemljišne posjede iznad 100 kmetskih selišta posjedovala 21 begovska porodica", od kojih je najjača koncentracija bila u bijeljinskom kotaru (str. 199). Također, ističe da je "najčistija situacija bila u kotaru Gradačac, gdje je većina selišta bila u posjedu porodice Gradašćević, a posjedi ostalih begovskih porodica u tom kotaru (Fadilpašić, Džinić), uglavnom su izvorni posjedi Gradašćevića" (str. 199).

Istom metodologijom dr. Husnija Kamberović analizira posjede begov-

skih obitelji u drugim krajevima Bosne i Hercegovine.

U dijelu knjige pod naslovom *Zemljoposjednička elita*, autor izdvaja izvorne begovske obitelji i radi lakšeg snalaženja sistematizira ih po abecednom redu, istražujući njihovo porijeklo, historijat i detaljno prikazujući stanje njihovih zemljišnih posjeda na prijelazu 19. i 20. stoljeća.

Iako je, kako smo već rekli, materija koju autor obrađuje izuzetno kompleksna, on je uspio da na zavidan način organizira građu, tako da se čitalac može veoma lahko snaći i bez teškoća doći do željenih podataka.

Knjiga je opremljena naučnim aparatom: bilješkama, prema svim uzusima naučne bibliografije, zaključnim razmatranjima, popisom objavljenih i neobjavljenih izvora i literature, te indeksom imena i geografskih pojmova.

Na kraju želimo dodati da će u ovoj knjizi korisne podatke naći naučnici radnici, ali i zainteresirani čitaoci.

Lamija Hadžiosmanović

Nenad Močanin, SLAVONIJA I SRIJEM U RAZDOBLJU OSMANSKE VLADAVINE. Hrvatski institut za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2001., 198 str.

Nova knjiga Nenada Močanina predstavlja krunu autorovih znanstvenih napora od gotovo dva desetljeća u istraživanju osmanske uprave i društva u Slavoniji i Srijemu na osnovu arhivskih dokumenata. Pažnju izazivaju njegove teze o prirodi osmanske vjerske tolerancije, koju autor

shvaća bitno drugačije nego veći dio suvremene bosanskohercegovačke i turske osmanistike, te o uzrocima širenja islama u Bosni i Hercegovini, koji se, prema Močaninu, nalaze u poreznom pritisku i lošim gospodarskim prilikama kršćanske raje u 15.-16. stoljeću.

Knjiga *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine* ima sedam glavnih dijelova: *Uvod: regionalizacija i periodizacija* (1-5), *Osnovni pravci povijesnog razvitka 1521.-1691.* (5-13), *Selo* (13-63), *Grad* (63-104), *Asker i raja* (107-131), *Serhat, Mali rat, bune i hajdučija* (131-145) te *Veliki rat: varia*. Uz ovu osnovnu strukturu monografije, pridodani su i dodacima bogati *Prilozi* (157-170) i *Kazalo* (191-198). U *Uvodu* autor je naznačio da su Osmanlije u Slavoniji i Srijemu, tzv. Međurječju, osnovali tri vojno-upravne jedinice: Srijemski, Požeški i Pakračko-Cernički sandžak. Na osnovu osmanske podjele Slavonije na vojne okruge i Srijema na oblasti ubiranja glavarine, predložena je i druga podjela u svrhu izučavanja demografskih i agrarnih kretanja: 1. zapadnoslavonsko-požeško-gornjopodravska, 2. posavsko-đakovačka, 3. donjopodravska, 4. zapadnosrijemska i 5. istočnosrijemska zona. U periodizaciji razlikuje se mirnije i "klasičnije" 16. st. i 17. st., doba nestabilnosti i preustroja, razdoblje 1684.-1691. je "epilog". U drugom dijelu knjige, *Osnovni pravci povijesnog razvitka 1521.-1691.*, sistematiziraju se spoznaje o vojnoj i političkoj situaciji, te upravnoj politici. Osmansko napredovanje na ovim prostorima trajalo je od 1521. do 1556. godine. Zapadna Slavonija pripadala je Bosanskom sandžaku (potom ejaletu), a Srijem pak

Budimskom ejaletu, dok je prostor između njih, Požeški sandžak, varirao između uprave Bosanskog i Kanjiškog ejaleta. U najranijem razdoblju osmanske uprave ističe se uloga porodice Jahjapašić, a vidljiv je utjecaj i bosanskog sandžakbega Husrev-bega.

Najduži dio knjige, *Selo*, započinje s uvodom (13-22) u kojem se naglašava da se stanovništvo Međurječja, osim u istočnom Srijemu, nije masovno iseljavalo u godinama osmanskih osvajanja, za razliku od nekih zapadnijih područja s kojih je plemstvo organizirano iseljavalo podložnike u sigurnije krajeve. Po uvođenju timarskog sustava, na svim područjima južno od Save, nakon Mohačke bitke započela je seoba Vlaha i skupina sa sličnim statusom u Međurječje. Moačanin navodi da je moguće da do 1540. većina stanovništva ovoga prostora ima obveze karakteristične za Vlahe. Na požeškom području u četrdesetim godinama se pak uvodi desetina žitnih proizvoda što naznačuje nestajanje prevlasti vlaških obveza, prvenstveno filurije, i uvođenje redovnog timarskog sustava. Autor napominje da se ne može tvrditi da se na posjedima vladara i velikodostojnika (*has*), analogno situaciji u kršćanskoj Europi, bolje postupalo s podložnicima nego na nadarbinama spahija jer i "velikodostojnici čine nasilja" (str. 19). Posebno se među velikašima (*ümerā*) koji vrše nelegalni fiskalni pritisak na raju ističu Jahjapašići.

U Srijemu i Slavoniji je 1544. prema poreznom iznosu filurije bilo 8000 kršćanskih kuća. Broj seoskih kuća 1555. godine iznosi 10000, a sredinom šesdesetih 17000. Oko 1630. on je najmanje 20 000, ili 60-70% stanovnika. Na selu su muslimani malobroj-

ni, ističe Moačanin. U Srijemu je muslimanskih sela bilo samo nekoliko (okolica Mitrovice), a u Slavoniji ih bilo nekoliko oko Osijeka, Orahovice i Cernika. Najveća skupina muslimana na selu prebivala je u Požeštini. "Na tim je točkama muslimanski živalj barem dijelom doseljavan izvana (robovi i sl.), dok su mjesni konvertiti po selima uglavnom bili pojedinci ili ovdje-ondje po dvije do tri kuće" (str. 21). Maleni broj konvertita na islam Moačanin objašnjava relativno kasnim osmanskim osvajanjem, upravo u doba *kada nije više prevjeravanjem bilo moguće napredovati u vlasti, te smanjivanjem poreznog pritiska*, koji je, prema Moačaninu, u Bosni imao ključnu ulogu u masovnom prevjeravanju.

Sljedećih šest poglavlja nose zajednički naslov *Početni zamah naseļavanja: Srednja Slavonija (23-24), Istočna Slavonija i zapadni Srijem (24-25), Istočni Srijem (25-26), Djelićni neuspjesi rekolonizacije (27-42), Napomena o islamizaciji (str. 43), Agrarna proizvodnja (43-62)*. Autor ukazuje i na zanimljiv paradoks da su prema navodima habsburških komorskih popisa kršćanski seljaci plaćali glavarinu po različitim stopama, no u osmanskim defterima nalazimo kako je postojala samo jedna porezna rata. Moačanin to objašnjava osobitostima primjene osmanskih kodificiranih odredbi. Naime, ponekad se više kuća obveznih na mali iznos glavarine zapisivalo pod jedan "harač" čime su neke kuće permanentno ostajale "nevidljive" u defterima, premda su plaćale porez, a time se može objasniti i razlika između službene rate i stvarnog iznosa glavarine.

Jedan broj kuća je, kako se ističe u knjizi, bio općenito oslobođen gla-

varine – harača. Autor se na ovom mjestu ograđuje od svoje tvrdnje iz knjige *Požega i Požeština* kako je razlika između stvarnog broja i broja popisanih domaćinstava nastala zbog toga što nisu popisivani porezni obveznici koji nisu raspolagali cijelom baštinom. Moačanin, nadalje, iznosi da se sa sigurnošću može pretpostaviti kako “mnoštvo pridošlica u Slavoniju dvadesetih, a vjerojatno i tridesetih godina 17. stoljeća” (str. 35), dolazi iz Kliškoga sandžaka. Ti doseljenici (*haymane*), odlikuju se, tvrdi se, imenima koja se ne razlikuju od onih koja su uobičajena u starijem sloju pravoslavnoga stanovništva, te predstavljaju najsnažniji doseljenički val za vrijeme osmanske uprave. U najvećem dijelu Slavonije novi element, koji autor naziva vlaškim, pretežito je katolički, dok je u istočnoj Slavoniji i Srijemu pravoslavni. Prema autorovim proračunima, kršćanska raja Požeškoga sandžaka bila je u 17. st. boljih platežnih mogućnosti od srijemske kršćanske raje zbog uspješne trgovine svinjama i povrtlarstva. Općenito se, Moačanin zaključuje, s pogoršanjem financijske situacije u Carstvu započelo s mnogo diferenciranim oporezivanjem, tj. odustajanjem od iste svote za sva domaćinstva bez obzira na bogatstvo, kako bi se postigao što veći prihod od glavarine – osmanskoga najvažnijeg poreza. “Pri tek malo većem broju kuća obične raje u 17. st. ubirano je, najvjerojatnije i *dvostruko* (kurziv N. Moačanin) više novca na ime glavarine, čak kad se odbije razlika zbog inflacije i općih poskupljenja” (str. 42).

Autor u kratkom poglavlju *Napomena o islamizaciji* potpuno odbacuje zaključke Stjepana Pavičića iz djela

Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji (Zagreb 1953) jer su “predugo zavodile u bludnju”. Posebice mu je neprihvatljiva Pavičićeva tvrdnja o muslimanima kao polovici slavanskoga stanovništva. Prema Moačaninovim istraživanjima osmanske arhivske građe, u Međurječju su u 16. st. muslimani činili najviše 1/4 stanovništva, u 17. st. najviše 1/3, ali samo u slučaju ako se pridoda gradsko stanovništvo. Bez gradova taj bi udio bio mnogo manji. “Na selu je islamizirana približno polovica Požeštine, i to je jedina veća aglomeracija muslimanske raje... Nekoliko muslimanskih sela nalazilo se još oko Cernika, Orahovice, Osijeka i Mitrovice i to je sve... Podrijetlo tih muslimana je vrlo šaroliko: razni zarobljenici, Vlasi, došljaci iz Bosne, a najmanje autohtoni živalj” (str. 43). Sljedeće poglavlje *Agrarna proizvodnja* informira nas da su agrarna, porezna i proizvodna problematika u historiografiji dosada bile tek fragmentarno proučavane teme. Osmanska arhivska građa, ističe se, nudi mnoge olakšice u istraživanju u odnosu na sličnu građu ugarsko-hrvatske provenijencije, npr. visoki stupanj centraliziranosti i unificiranosti osmanskoga poreznoga, upravnoga i metrološkoga sustava. Kao pionir istraživanja proizvodnje hrane i oporezivanja u srednjem Podunavlju navodi se osmanist Bruce McGowan. Moačanin je, oslanjajući se na rezultate McGowanovih i svojih istraživanja, zaključio da je Međurječje u osmanskom periodu generalno zona useljavanja te da su porezni tereti bili načelno lakši nego na susjednim osmanskim područjima južno, sjeverno i istočno. Unatoč lakšim poreznim teretima, Slavonija i Srijem ostaju

relativno siromašan prostor, prvenstveno, kako tvrdi Moaćanin, zbog upravnih i političkih okolnosti, npr. kolonizatorska djelatnost obitelji Jahjapašić.

Autor ističe relativno bogatstvo prostora u sitnoj stoci, a inzistira se da svinjska pristojba poznata kao "Božić" nije bila porez na živi čopor svinja, već pristojba na jesensko/zimsko klanje svinja. Velik broj svinja i ovaca trebao je biti rezerva za preživljavanje u slučaju raznih nepogoda, zatim za oporezivanje te zaštita u slučaju, kako se navodi, maltretiranja od strane osmanskih vlasti. Neki Moaćaninovi rezultati istraživanja poljoprivredne proizvodnje kršćanskih seljaka su iznenađujući. Primjerice područje Srijema ostvarivalo je znatno manje u proizvodnji hrane od zapadnog dijela prostora kojim se bavimo. Među najjače proizvođače hrane po Moaćaninovom računu možemo svrstati sela kadiluka Brod koja su proizvodila prosječno 1740 kg per capita. Za njima slijede sela Đakovštine i orahovičkog kraja. Četvrti dio knjige nosi naslov *Grad* i sastoji se od uvoda (63-74) i pet poglavlja: *Trgovina* (74-82), *Gradske četvrti* (82-87), *Struktura zanimanja* (88-96), *Kršćanske varoši* (96-105) i *Sajmovi* (104-105). U istočnom dijelu Međurječja nastalo je više važnijih gradova (Osijek, Ilok, Petrovaradin-Karlovc, Mitrovica i Nijemci), dok se u zapadnom dijelu isticala samo Požega. Primjećuje se da su, za razliku od Bosne gdje je većina gradova osnovana upravo u osmansko vrijeme, vrlo često na inicijativu vlasti, u Slavoniji i Srijemu gradovi postojali i prije, doduše manji.

Razmatrajući pitanje atributa urbaniteta autor tvrdi kako su "Slavonija

i Srijem bili puni džamija nastalih prenamjenom crkava" (str. 69), čemu se razlog traži u škrtosti države koja nije htjela graditi džamije. Moaćanin nudi i svoju definiciju grada u Slavoniji i Srijemu: "okolnost da se izrazita većina stanovništva ne bavi zemljoradnjom, te da u mjestu postoji trg" (69-70). U razvrstavanju stanovnika gradova veliki je problem profesionalno neobilježavanje velikog dijela (često i većine) stanovnika u osmanskim defterima. Profesionalno su se obilježavali uglavnom vjerski dužnosnici, age i spahije. Moaćanin spekulira kako je malo vjerojatno da se obrtnici kriju među profesionalno neobilježenim vlasnicima nekretnina, te dokazuje da bi ih trebalo uglavnom svrstati među poljoprivrednike koji se bave sitnom trgovinom, "male poduzetnike". Poglavlje *Trgovina* započinje sa priznanjem da o toj aktivnosti iz raspoloživih arhivskih materijala (kanunname, defteri mukata i mufasal defteri) možemo dobiti tek dosta ograničene informacije. U poglavlju *Gradske četvrti* Moaćanin naglašava da riječ četvrt nije adekvatan prijevod riječi mahala koja može biti i na selu. Naglašava se da "na profilaciju muslimanskog grada na našem prostoru presudno utječe *prepletanje dvaju čimbenika: zatečene strukture i graditeljskih zahvata (vojno-upravljačke elite)*" (kurziv N. Moaćanina) (str. 87). *Struktura zanimanja*, sljedeće poglavlje, donosi informaciju da su u kasabama, kako je Moaćanin pisao i u prethodnim poglavljima, najbrojniji bili "mali poduzetnici" koji su se istovremeno bavili poljoprivredom i sitnom trgovinom, a obično su, u zamjenu za neku službu državi, bili oslobođeni zemljarine i izvanrednih

proizvoda. Od obrtnika posebno su se isticali kolari (arabadžije). Brojni su bili i drugi prijevoznici (lađari i skeledžije), a od drugih vrsta obrta, osobitost muslimanske mahale je i prisutnost slastičara. Učestalost nekih vrsta obrta ovisi o stupnju razvijenosti grada (svilari, mesari, pekari, oružari). Autor zapaža da se esnafi jače razvijaju na slavonsko-srijemskom prostoru od 1570-ih, te da ih je pratila prisutnost pojedinaca derviške i druge sufijske orijentacije, kao i pojava tekija. Veliko značenje imali su veletrgovci (*tacir*) koji vrlo često nose titulu hodže i/ili hadžije. Udio pripadnika vojnoga staleža (asker) u ekonomiji (npr. zakup poreza i carskih prihoda) posebno raste nakon 1570., bilo da se radi o pripadnicima sandžakbegove svite i drugih službenika pokrajinskoga aparata (emini, kapetani) bilo da se radi o janjičarima. Pripadnici uleme, imami i drugi džamijски službenici, nisu raspolagali s većim imovinama, s izuzetkom nekih kadija. Najimućniji stanovnici ovoga prostora pripadali su nekim "begovskim" porodicama koje su se preko funkcije sandžakbega ukorjenjivale na ovim prostorima, tako, npr., Memibegovići, Ferizbegovići, Malkočevići, Jahjapašići i Ulemapašići, a istaknutu ulogu imale su i pojedine kršćanske, vlaške, porodice. U poglavlju *Kršćanske varoši* autor tvrdi da se kršćanski dio gradskih naselja vrlo rijetko dijelio na mahale. Stanovništvo varoši raste do sredine 16. st., a s pojavom sve jačih kasaba i rastom broja muslimanskog nevojničkog stanovništva nastupa razdoblje slabljenja varoši.

U kratkom poglavlju *Sajmovi* saznajemo kako je sajмова u Međurječju bilo mnogo, čak i u nekim selima,

no veći intenzitet se može naslutiti samo u slučaju Osijeka i Mitrovice. Peti dio knjige naslovljen je *Asker i raja* te u njemu Moačanin oslikava stratifikaciju osmanskoga društva u Slavoniji i Srijemu. Između vojno-upravljačko-duhovničkoga sloja (asker) i seljačko-obrtničko-radničkoga sloja (raja) autor smješta međusloj građana, a zapaža se i postojanje posebne skupine osoba izvan podjele na asker i raju (robovi, stranci etc.). Moačanin se ovdje usredotočio na izučavanje odnosa raje spram nadređenih bilo centralne vlasti bilo spahija, s tim da se naglašava kako je raja imala mnogo više problema s prvima, nego drugima. Službenici uprave činili su razne zloporabe i često nisu bili pod čvrstom kontrolom Porte, posebno ako su pripadali nekoj od poznatih krajiških "begovskih" dinastija.

Serhat, mali rat, bune i hajdučija naziv je šestoga dijela knjige, u kojemu se Moačanin bavi životom krajiškoga područja u Slavoniji, tj. većeg dijela Cerničkoga i dijela Požeškoga sandžaka. Raspravlja se jaka prisutnost Vlaha (ovi krajevi poznati su kao Mala Vlaška) na tom području i pokušava protumačiti neke prijepore o njihovoj brojnosti u osmanskim i zapadnim izvorima, te iznosi strukturu njihovih davanja. Autor pored Vlaha zamjećuje "Predavce" i vojnuke kao skupine sa stanovitim poreznim olakšicama i vojnim obvezama, najvjerojatnije katoličke vjere, koji bi mogli biti, spekulira se, potomci nekadašnjih plemića jednoselaca ili slobodnjaka.

U posljednjem dijelu knjige, naslovljenom *Veliki rat: Varia*, autor je odlučio ukratko izložiti nove pojed-

nosti o povijesti osmanskih osvajanja, odnosno osmanskoga protjerivanja iz Slavonije i Srijema, do kojih je došao u svomopsežnom istraživanju osmanskih dokumenata i narativnih izvora. U *Prilozima* autor je knjizi pridodao opis metoda izračunavanja obujma agrarne proizvodnje iz informacija u defterima i pretvaranja obujma pojedinih vrsta proizvodnje u pšenični ekvivalent (e.w.e.) u svrhu komparacije, u čemu se autor, kao što je već i prije spomenuto, oslanja na rad B. McGowana, uz velik udio vlastitih zamisli. Ovi kraći tekstualni prilozi popraćeni su grafikovima (omjeri vrsta poljoprivredne proizvodnje skupno i odjelito), tablicom ("statistički" podaci iz deftera za pojedina naselja: broj kuća, "klasna" struktura, prihodi) te shematskim prikazom modela oblikovanja društvenih struktura. Slijede ilustracije među kojima se nalazi više faksimila osmanskih i drugih dokumenata, karata i planova te kompjutorska simulacija Kasim-pašine džamije u Osijeku. Knjiga je opremljena indeksom imena i pojmova.

Dino Mujadžević

Nenad Moaćanin, POŽEGA I POŽEŠTINA U SKLOPU OSMANLIJSKOG CARSTVA (1537.-1691.), "Naklada Slap", Jastrebarsko 1997., 544 str.

Knjiga "Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog Carstva 1537.-1691." predstavlja dosad najpotpuniji prikaz historije ovoga područja pod osmanlijskom vlašću u navedenom periodu.

Knjiga se sastoji iz dva dijela: Prvi dio je studija autora, u kojoj on interpretira podatke koje pruža građa, koristeći, naravno, i dosad objavljenu drugu građu i literaturu, dok drugi dio sadrži isključivo građu koja se odnosi na Požeški kadiluk.

Prvi dio, pod naslovom *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog Carstva*, sadrži sljedeće cjeline: *Uvod*, sa podnaslovom *Prilike pred uspostavu turske vlasti*, zatim dolazi *Uspostava i stabilizacija osmanlijske vlasti (1537-1541)*, sa podnaslovima *Borba za nadzor nad cijelim teritorijem*, *Upravna podjela*, *Stanovništvo*, *Struktura poreza*, *proizvodnja i zanimanja*, *Posade tvrđava*. U ovom dijelu, a nakon razmatranja o uspostavi sandžaka i administrativnoj podjeli, autor posebno analizira poreske obaveze stanovništva i na osnovu njih donosi niz zaključaka, počevši od broja kuća, time i stanovnika, i prije i poslije dolaska pod osmansku vlast, dotle da zaključuje da čak ni u to doba nije dominirao agrar kao zanimanje, nego je to bila trgovina.

Postanak kasabe sadrži podnaslove: *Nahije*, *Zamah kolonizacije na selu 1541/43-1560.*, te *Kasaba oko 1550. – oko 1560.*, dok cjelina pod naslovom *Vrijeme Hadži Mehmed-age: 1560-1590.* tretira možda naj-sadržajjniji vremenski period kadiluka: *"Rang kasabe"*, *Gradske četvrti*, *Doseljavanje i zanimanja*, *Agrarna proizvodnja i pitanje vjerodostojnosti popisa iz 1561.*, *Proizvodnja i porezi u gradu*, *Selo i agrar do osamdesetih godina*, *Problem "rentabilnosti"*, *Proizvodnja hrane*, *Raspodjela nardarbina*, *Kontroverze oko posljednjeg detaljnog popisa*, *Grad Požega osamdesetih godina*, *Osobni pogled: priča*

Hadži Mehmed-age. Hadži Mehmed-aga bio je dugogodišnji dizdar požeške tvrđave, koji je, pored svoga timara, stekao veliki posjed, obogatio se i godinama igrao značajnu ulogu u životu grada. Sama Požega se također jako razvila u naselje tipa kasabe, a razvitak su doživjela i ostala naselja ovoga kadiluka. Ovdje je također razmatrano pitanje razmjera zapuštanja poljoprivredne proizvodnje, zbog čega je sandžak ponekad proglašavan nerentabilnim, te pitanje da li je to zapuštanje bilo stvarno ili prividno

Slijedi cjelina *Arpaluci, odžakluci, hajduci* sa odjeljcima *Uprava i vojska, Hajduci između razbojništva, suradnje s carevcima i pomoćne službe Osmanlija, Porezni sustav i pitanje naseljenosti, Agrarni odnosi u drugoj polovici 17. stoljeća, Posade u tvrđavama, Trgovišta, Grad Požega*. U ovom dijelu autor prati sudbinu ovoga područja u XVII stoljeću. To je dosta težak posao, ponajprije zato što se u ovom stoljeću više ne koriste niti opširni, niti sumarni katastarski popisi, kakvi su se sastavljali do tog vremena. Najviše mogu pomoći popisi glavarine, te pojedinačni dokumenti, a uz njih je autor koristio i komorske popise iz 1698. i 1702. godine.

Ovo je stoljeće bilo burno i nesređeno, prepuno buna i pustošenja, te bjegova raje na habsburšku stranu, posebno na njegovom kraju, kada su Osmanlije izgubile u potpunosti ovo područje zvanično Karlovačkim mirom 1699. godine, a u stvarnosti i desetak godina ranije.

Ovdje se ovaj dio rada, započet naravno *Predgovorom*, uz kojeg još nalazimo i *Napomene o prijevodu* i

Prostornu razdiobu teksta i formatiranje, te *Simbole i popis kratica* i obaveznu *Literaturu i izvore*, završava uz *Ilustracije* i *Sažetak* na hrvatskom i na engleskom jeziku.

Drugi dio rada, *Grada*, sadrži podatke koje o požeškom kadiluku pružaju *Popis iz 1540, Popis iz 1545, Popis iz 1561. i Popis iz 1579.* godine. *Glosar, Prilozi i Imensko i predmetno kazalo* olakšavaju korištenje ovom knjigom.

Dr. Nenad Močanin je svoje višegodišnje studiozno istraživanje osmanskih izvora i bavljenje historijom navedenoga područja pod osmanskom vlašću krunisao sa nekoliko objavljenih knjiga, koje pokazuju njegovu istinsku zaokupljenost problemima kojima se bavi, studioznost i široko obrazovanje. Ono što može izazvati polemiku o nekim još uvijek nedovoljno osvjetljenim problemima, jeste autorova sklonost da, ipak, bez svih potrebnih podataka, kako on to sam kaže, "koristi kombinatoriku" za konstruisanje određenih zaključaka. Ili, autorovim riječima, "... jedna činjenica podsjeća na neke ranije navedene (ali ne mora to nužno biti)." (str. 69) Tačno je da mi, vjerovatno, nikad nećemo dočekati – posebno mislim na razdoblje osmanske vlasti – da imamo svaki podatak dokumentiran, ali mislim da je vrlo važno odrediti mjeru kod ovog postupka, posebno zbog toga što se jedna konstrukcija, naizgled sasvim ispravna i prihvatljiva, može brzo pokazati neispravnom, a u međuvremenu je već prihvaćena kao gotova činjenica.

Međutim, kod prezentiranja grada, u drugom dijelu knjige, autor je bio čak i previše oprezan kod čitanja izvora. Svi podaci, a posebno oni koji

se odnose na prihode i koji su dati u vrlo preglednim tabelama, prezentirani su vrlo jasno, pa se i generalno može reći da je ovo vrlo lijep primjer kako se građa može objaviti.

Fazileta Hafizović

Nenad Moaćanin, **TURSKA HRVATSKA** (Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva do 1791. Preispitivanja), Matica hrvatska, Zagreb 1999., 207 str.

Interesantni naslov *Turska Hrvatska* simbol je i asocijacija na "... 'turskog' čimbenika u hrvatskoj povijesti", a zapravo donosi analizu oblika vlasti Osmanskog Carstva na hrvatskim prostorima. Knjigu prikazujemo kao fascinantan primjer kako je moguće, i, može se slobodno reći, više nego neophodno, naučnu materiju ponekad prikazati na popularan i pristupačan način, zanimljivim stilom, tako da će ovakva knjiga biti više čitana i omogućit će da dostignuća istraživača ne ostanu poznata samo uskim naučnim krugovima. Onaj ko želi da ide dalje i dublje, naći će u njoj sasvim dostatna uputstva i za taj proces.

Ova knjiga, na neki način, predstavlja prilog pitanju korištenja naučnih dostignuća i otkrića, ovdje na polju historije: koliko mnogo toga ostaje godinama i decenijama u slabo dostupnim i slabo čitanim naučnim časopisima, a koliko malo se prenese u udžbenike i slična izdanja. Mislim da su izdanja poput *Turske Hrvatske* dragocjena, jer čine most između ovih činjenica, odnosno iz-

među rezultata istraživanja i njihove primjene u praksi, a ovdje prvenstveno mislim na udžbenike.

Nakon *Predgovora* i *Uvoda*, knjiga sadrži radove, okupljene u tri cjeline: *Globalni okvir*, *Nejasna sjećanja i zaborav*, *Živi odjeci*.

Globalni okvir sačinjavaju: Osmansko Carstvo: postanak, ekspanzija i uzmak; Vjersko i svjetovno u temeljima ustroja Carstva; Provale i pustošenja; Osvajanja i uzmaci; Od strategijske prekretnice do stabilizacije; Sandžaci i pašaluci; te Vojnički prebendalizam osmanske države.

Nejasna sjećanja i zaborav čine: Turska krajina: posade u tvrđavama; Regionalni primjer: oko Bihaća; Turska krajina: iz povijesti Kliškog i Krčkog sandžaka; Vlasi: konstante i varijable; Migracije; Islamizacija sela u Bosni: demistifikacije; Položaj crkava; Društvene strukture i gospodarstvo; Gradovi, trgovina i obrti; Grad sa svim funkcijama: turska Požega; Grad kao prometni i poslovni centar: Osijek.

U *Živim odjecima* nalazimo naslove: Dinamika društvenih konflikata i Osamnaesto stoljeće u Bosni. Neki od navedenih tekstova već su objavljeni, dijelom ili u cjelini, ili su još dopunjeni, dok su neki od njih napisani specijalno za ovo izdanje.

Možemo reći da je autor postigao svoj cilj "... da u granicama mogućnosti ispunim praznine, odnosno ponudim nove mogućnosti tumačenja već poznatoga." Time je zaista pokazao "... koliki posao zapravo predstoji."

Izvori i literatura, *Kazalo imena i Bilješka o autoru* su na kraju knjige.

Fazileta Hafizović

Mustafa Memić, BOŠNJACI (MUSLIMANI) CRNE GORE, Biblioteka Saznanja/Almanah, Podgorica 2003., 281 str.

Dr. Mustafa Memić autor je nekoliko djela, čiji je predmet historija i sudbina Bošnjaka na prostorima nekadašnje Jugoslavije. Nedavno se pojavila njegova nova knjiga pod naslovom *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*.

Djelo je tematski podijeljeno na nekoliko cjelina, međutim, svima njima zajednička je nit vodilja Bošnjaci i kontinuitet njihovog historijskog egzistiranja u okviru različitih društveno-političkih sistema, od srednjovjekovne bosanske države do danas. Pri obradi ove teme dr. Mustafa Memić koristio je objavljene historijske izvore, bitne za naučnu obradu ovog historijskog problema, zatim relevantne naučne studije, etnografska i putopisna djela, kao i pojedinačne radove objavljeni u naučnim časopisima. Također je koristio i saznanja iz svojih ranijih naučnih radova i djela posvećenih historiji i sudbini Bošnjaka u Sandžaku i Crnoj Gori.

Na prostoru stare Crne Gore koja je zahvatala oblast između Skadarskog jezera i Kotorskog zaliva, odnosno planinski kraj iznad Kotora, najprije su živjeli Iliri, zatim Romani, Vlasi, a zatim Slaveni i Avari. Od Drine i Čehotine preko Banjana i Onogošta do Herceg Novog, Risna i Kotora, u granicama srednjovjekovne bosanske države živjeli su Bošnjaci koji su pripadali Bosanskoj crkvi. U istočnim dijelovima, naročito oko Skadarskog jezera i istočne Zete od Bara i Ulcinja do Plava, Gusinja,

Rožaja i Bihora bili su prisutni Albanci. Prema podacima osmanskih izvora, tokom 15. i 16. st. na prostoru današnje Crne Gore oko 47% stanovnika imalo je status Vlaha. Vlasi su zbog prirode svoje ekonomije bili veoma mobilni, pa ih je Osmanska država koristila za naseljavanje slabo naseljenih područja, za oživljavanje ekonomije, i sa drugim vojnim trupama, za efikasnu odbranu strateški važnih pozicija. Etnička i konfesionalna struktura na ovom geografskom prostoru doživljavala je promjene izazivane ratovima i ekonomskim potrebama. To je naročito izraženo u drugoj polovini devetnaestog stoljeća i u dvadesetom stoljeću, kada dolaz do nasilne konfesionalne i etničke promjene stanovništva na ovom prostoru.

Formiranju Crne Gore kao samoupravne jedinice doprinijeli su bosanski kralj Tvrtko I, koji je pomogao prvom Crnojeviću-Radiću da se otcijepi od Balšića, kao i Stipan Vukčić koji mu je poklonio svojih pet katuna. Crna Gora nije ušla u sastav Despetovine, već je njen vlastelin Stipan Crnojević stupio u mletačku službu i uz njenu pomoć i za njen račun vodio borbe protiv svojih komšija.

Crnojević je priznao vlast Osmanske države i bio u vazalnom odnosu prema njima sve do 1455. godine, kada je Crna Gora priključena Skadarskom sandžaku. Kasnije je kratko vrijeme Crna Gora bila samostalan sandžak, a zatim je pripajana drugim sandžacima. U svojim granicama bila je sve do kraja 18. st., odnosno do odluka Berlinskog kongresa, kada je njen teritorij povećan za 83%, a na račun bošnjačkog naroda. Izvršena

je eksproprijacija imovine Bošnjaka, te vršeno njihovo stjeljanje i pokrštavanje. Sve je to izazvalo masovno seljenje ili u Bosanski sandžak ili današnju Tursku. Istu sudbinu doživljavali su i Albanci.

Dr. Mustafa Memić govori o posebnoj etničkoj cjelini Bošnjaka, koji su sticajem političkih prilika nasilno otrgnuti od bošnjačkog naroda. Uprkos najstravičnijim represalijama kojima su bili izloženi na svim nivoima i na nivou primitivnog naroda uspjeli su sačuvati svijest o svojoj kulturi, svom jeziku i svojoj posebnosti.

Autor je posvetio dva poglavlja u knjizi prihvatanju islama i faktorima koji su djelovali na formiranje nacionalne svijesti Bošnjaka: *Prve pojave islama i njegovo širenje na prostorima današnje Crne Gore (14-94)* i *Ostali faktori od uticaja na formiranje nacionalne svijesti Bošnjaka (96-120)*. Bošnjaci muslimani su pretežno naseljavali gradove u kojima su se bavili gradskim zanimanjima: zanatstvom i trgovinom. U gradu su bile koncentrisane i duhovne aktivnosti, njegovane, usavršavane i ispoljavane kroz džamije, mesdžide, tekije, biblioteke i raznovrsne intelektualne kružoke. Sve ove aktivnosti i institucije formirale su poseban islamski svjetonazor koji se ugrađivao u duh bošnjačkog bića i činio ih drugačijim od komšija koji su negovali drugačije svjetonazore.

Sazrijevanje nacionalne svijesti kao pripadnika bošnjačkog naroda i na ovim prostorima došlo je do izražaja još od pokreta Bošnjaka za svoju autonomiju pod vođstvom Husejn kapetana Gradašćevića, kada su i muslimani današnje Crne Gore, naročito u gusinjskoj i kolašinskoj kape-

taniji, zatim u Pljevljima i Bijelom Polju učestvovali u ovom pokretu. To je došlo do izražaja i u vrijeme odbrane Bosne i Hercegovine od austro-ugarske agresije 1878. godine. U Sandžaku je pripremljen poseban odred za odbranu Bosne pod rukovodstvom pljevaljskog muftije Šemsekadića i Ismail Haki Selmanovića. Kada je Austro-Ugarska izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine 1908. godine, na prostorima Podgorice, Bara i Ulcinja javljaju se i prvi bataljoni sastavljeni od muslimanskog stanovništva koji su se spremali za odbranu Bosne od austrougarske agresije. Da bi se ugušilo njihovo nacionalno oformljenje i njihovo postojanje vršena su masovna pogubljenja i nasilna pokrštavanja, što je rezultiralo masovnim iseljavanjima. Svoje nacionalno oformljenje Bošnjaci su iskazali i u antifašističkoj borbi u Drugom svjetskom ratu, priključivši se pozitivnim društvenim snagama tog vremena, kao i u klerikalno-fašističkoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu u toku 1992-1995. godine.

Dr. Mustafa Memić je u ovom djelu prikazao historijski put i formiranje individualne nacionalne svijesti Bošnjaka Muslimana u Crnoj Gori, kao dijela jedinstvenog korpusa bošnjačkog naroda na prostoru jugoistočne Evrope. Ovo djelo predstavlja veliki doprinos historijskoj nauci u oblasti izučavanja naroda jugoistočne Evrope i formiranja nacionalnog subjektiviteta Bošnjaka, sa njihovim historijskim i kulturnim nasljeđem.

Knjiga je obogaćena ilustracijama pojedinih arhitektonskih historijskih spomenika Bošnjaka iz perioda srednjovjekovne bosanske države, iz perioda dominacije osmanskog društveno-

-političkog sistema, iz novije historije, zatim likovima koji su odigrali važnu ulogu u životu Bošnjaka na ovim prostorima, kao i geografskim kartama.

Knjiga posjeduje registar ličnih imena, što čitaocu omogućuje jednostavniji hod kroz izloženu materiju.

Hatidža Čar-Drnda

ANALI GAZI HUSREV-BEGOVE BIBLIOTEKE, knjiga XXI-XXII, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo 2003., 352 str.

Izdavanjem novog broja *Anal* na isteku 2003. godine, Gazi Husrev-begova biblioteka je, uz četiri sveska kataloga u veoma kratkom vremenskom periodu (2001-2003), našoj naučnoj i stručnoj javnosti podarila još jedan značajan rezultat svoga rada.

Sumarno gledano, može se reći da je u četrnaest objavljenih radova većina povijesno-kulturne naravi dok je, po broju, nešto manje tema iz oblasti islamskih nauka. Ovako uopćena podjela, međutim, ne treba zasjeniti tematsku raznolikost sadržaja ovog broja.

Detaljnija analiza pokazuje da, pored historijskih tema, koje dominiraju u prvom dijelu sveska, nalazimo i lingvističku studiju, koja predstavlja analizu jednog zanimljivog teksta u tursko-bosanskom rječniku, po postavci nastalom početkom 19. stoljeća. Rukopis pohranjen u Gazi Husrev-begovoj biblioteci nije običan, ali je interesantan sa stanovišta analize turskog jezika koji se govorio i učio u Bosni. Rezultati ove analize ukazuju na brojne lokalne osobnosti

turskoga jezika u našim krajevima. (Kerima Filan, *O jednom "sporadičnom" rukopisu na turskom jeziku*, str. 9-40)

Sudski protokoli, poznatiji kao sidžili, predstavljaju važne izvore za proučavanje privredne, političke i kulturne povijesti Bosne i Hercegovine. Dva rada donose važne podatke o ovim značajnim izvorima. Jedan od njih je detaljan opis 88 sidžila sačuvanih u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, sa informacijama i o drugim sidžilima, što predstavlja dragocjeno uputstvo i potencijalnim istraživačima skraćuje trud na putu do ovih izvora. Iako samo u vidu osnovnih napomena, opisi ovih sidžila sadrže dosta podataka o kadijama, drugim licima i pojavama te upućuju na brojne dokumente registrirane u njima. To ovaj rad čini veoma korisnim za historijsku nauku. (Azra Gadžo-Kasumović, *O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci*, str. 41-85) Drugi rad se odnosi općenito na sidžile u Bosni i Hercegovini, sa detaljnijim uputstvima o sadržaju, strukturi sidžila, vrstama dokumenata registriranim u njima. On ukazuje na institucije koje su posjedovale ili još uvijek posjeduju ovu vrstu izvora, kao što su Orijentalni institut u Sarajevu, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Istorijski arhiv Sarajeva, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Zavičajni muzej u Visokom, Arhiv Bosanske krajine u Banjoj Luci, Arhiv Hercegovine u Mostaru, Arhiv Srednje Bosne u Travniku, Regionalni istorijski arhiv Tuzla. (Hatidža Čar-Drnda, *Šerijatski sidžili i njihova zastupljenost u Bosni i Hercegovini*, str. 85-95)

Ostali naslovi iz oblasti historije predstavljaju radove nastale, također, na rezultatima arhivskih istraživanja. Oni doprinose rasvjetljavanju nekih pitanja iz oblasti historije vakufa i historije Bosne i Hercegovine općenito.

Gazi Husrev-begov vakuf je stoljećima imao veliki značaj ne samo u kulturnom nego i u privrednom životu Bosne i Hercegovine, a posebno Sarajeva. Poimenični popis zakupnika, sa detaljnim podacima o površini zakupljenog prostora krajem 19. stoljeća rasvjetljava neke aspekte namjene vakufa. (Vera Štimac-Samija Sarić, *Gazi Husrev-begov bezistan i tašlihan u Sarajevu, 1889.-1890.*, str. 95-118) Vrijedan putokaz u istraživanju nekih pitanja iz historije vakufa u vrijeme austrougarske vladavine predstavlja rad u kojemu je ukazano na fondove i najstarije dokumente o vakufu u Bosni i Hercegovini iz vremena austrougarske uprave, pohranjene u Arhivu Bosne i Hercegovine. (Mina Kujović, *Prilozi za historiju vakufa u Bosni i Hercegovini (Iz Arhiva BiH)*, str. 167-179)

U jednom kraćem prilogu predstavljen je šejh Sejfudin ef. Kemura, znamenita ličnost iz kulturnog života Bosne i Hercegovine. Uz kratke biografske podatke, u ovome radu je donesena i bibliografija objavljenih radova ovog znanstvenika s kraja 19. i početka 20. stoljeća. (Samija Sarić, *Šejh Sejfudin ef. Kemura 1863-1917.*, str. 135-143)

Rano razdoblje bosanske povijesti pod osmanskom vlašću, 15. i 16. stoljeće, obuhvaćeno je u dva rada, od kojih je jedan historijskoj nauci dobro poznati rad Tajiba Okića, uglednog Bošnjaka na Univerzitetu u Ankari, prvobitno objavljen na francuskom,

a potom i na turskom jeziku. Našoj široj javnosti postao je najzad dostupan i na bosanskom jeziku. Rad se odnosi na spominjanje Bosanskih krstjana u osmanskim izvorima. Kako je historijska nauka u Bosni znatno uznapredovala u odnosu na stepen dostignut davnih pedesetih godina kada je rad nastao, njegovo objavljivanje se može smatrati pomalo zakašnjelim, dok neki stavovi izneseni u ovome radu danas podliježu temeljitijoj kritičkoj analizi. Prevodilac nije ispoštovao uobičajeno pravilo navođenja izvora kojim se služio osim što je napomenuo da je prijevod na bosanski urađen s turskog jezika. (Tajib Okić, *Bosanski kristjani (Bogumili) prema nekim neobjavljenim osmanskim izvorima*, str. 143-166)

Drugi rad odnosi se na Trebotić i utvrdu Kličevac u 15. i početkom 16. stoljeća. Pored toga što otklanja neke u nauci prisutne dileme, rad nas približava historijskoj realnosti nakon uspostave osmanske vlasti u širem području Srebrenice, kao i daljoj sudbini nahije Trebotić i utvrde Kličevac. Kao što to pokazuju rezultati rada, spomenuti prostor kao zasebna lokalna administrativna jedinica nije opstao. On je podijeljen između susjednih nahija Osat i Birač. Kličevac kao fortifikacioni objekat napušten je sredinom 16. stoljeća. (Aladin Husić, *Trebotić i utvrda Kličevac u vrijeme osmanske vladavine*, str. 119-134)

Iako izlazi izvan bosanskohercegovačkih okvira, svojom zanimljivošću pažnju privlači upoznavanje sa Ibn Asakirovom povijesti grada Damaska, u kojem su predstavljeni autor i djelo nastalo u drugoj polovini 12. stoljeća. Objavljivanje ovog voluminoznog djela započeto je 1951.

godine. Kako autor rada Ahmed Alibašić ističe, objavljenih dvadeset toмова predstavlja tek jednu četvrtinu ukupnog djela. Ovi podaci dovoljno su poticajni da pobude interesovanje kod čitalaca, posebno onih koji se izravnije bave poviješću islama ili islamske civilizacije. (Ahmet Alibašić, *Ibn 'Asakirova povijest grada Damaska: Slavno dostignuće muslimanske historiografije*, str. 181-199)

U drugom dijelu *Anala* (str. 201-309) predstavljeni su rezultati istraživanja u oblasti tefsira i šerijatskog prava, i to djela i autora iz Bosne i Hercegovine. U ovoj grupi su tri rada u kojima dominira tefsirska nauka, interpretirana kroz analizu života i djela poznatih mufesira Bošnjaka: Ahmed Adilović, *Rukopis Mehmeda Handžića o tumačenju ajeta o propisima iz sure En-Nisa*, 1-214 (str. 201-213); Ferid Dautović, *Biografija Šukrije Alagića* (str. 215-242); Sead Seljubac, *Allamek i njegovo djelo Tafsir Ahar li surat Al-Fath* (str. 281-309).

Jedan od radova je posvećen Ahmed ef. Mostarcu i njegovom zborniku fetvi, kao i značaju ove vrste zbornika te formama fetvi u osmanskom carstvu. (Mustafa Hasani, *Zbornik fetvi muftije Ahmeda ef. Mostarca*, str. 243-262)

Jedan rad vodi nas daleko od bosanskohercegovačkih prostora, u rano razdoblje povijesti islama, vrijeme Poslanikova života. U radu autor vrši analizu tri Poslanikova pisma i odgovore kralja Abisinije u njihovoj međusobnoj prepisci. Proučavajući detaljno forme i strukturu pisama, autor ukazuje na evidentne razlike u obraćanju pojedinim ličnostima ali potvrđuje i autentičnost prepiske. (Zuhdija

Hasanović, *Prepiska između Božijeg poslanika, alejhi-s-selam, i kralja Abesinije*, str. 263-279)

Na kraju, časopis donosi opširnu bibliografiju radova poznatog turkologa, prof. dr. Fehima Nametka, sa kratkom biografijom i bibliografijom od 276 jedinica. (Osman Lavić i Zilha Muminović, *Bibliografija radova prof. dr. Fehima Nametka za period 1967.-2001. godina*, str. 311-331)

Posljednje stranice posvećene su sjećanjima na život i rad akademika Avde Sućeske (Enes Pelidija, str. 335-339), šehida mr. Nijaza Šukrića, sa bibliografijom radova (Muhamed Mrahorović, str. 340-346), dr. Adema Handžića (Zejnil Fajić, str. 347-348) i dr. Ismeta Kasumovića (Enes Karić, str. 349-350).

Nastavljajući višedecenijsku tradiciju, časopis *Anali* je našoj znanstvenoj javnosti ponudio bogat sadržaj tema, interesantnih za izučavanje kulturne, političke, pravne i ekonomske povijesti Bosne i Hercegovine. Naglašavamo da je većina radova publikovanih u ovom broju *Anala*, nastala na obradi djela iz rukopisnih fondova Gazi Husrev-begove biblioteke. Oni najavljuju jednu novu generaciju naučnih radnika koja će, koristeći bogatstvo Gazi Husrev-begove biblioteke, iz anonimnosti izvesti brojne pojedince i njihova djela. Dakako da po svome sveukupnom značaju i doprinosu nauci ne zaostaju ni ostali radovi fundirani na izvorima izvan bibliotečkih fondova ili, pak, iskorka izvan naših prostora. To *Anale*, svakako, s razlogom svrstava u red značajnih časopisa ne samo u Bosni i Hercegovini nego i van njenih granica. Na kraju bi se, ipak, mogla

staviti primjedba na izvjesnu hronološku i tematsku nedosljednost u ovom broju *Anala*. Stoga ovaj prikaz ne prati redosljed radova u časopisu nego slijedi tematske cjeline. Međutim, ova primjedba je formalne naravi i ni u kom slučaju ne umanjuje vrijednost i značaj sadržaja ovoga broja *Anala*.

Aladin Husić

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON ISLAMIC CIVILISATION IN THE BALKANS (Sofia, April 21 – 23, 2000), Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Istanbul 2000., I (302 str.) + II (447 str.)

Zahvaljujući svom geografskom položaju, područje je Balkana stoljećima bilo mjesto susreta različitih nacija i kultura koje su se međusobno isprepletale i prožimale. Kroz materijalno i duhovno naslijeđe može se vidjeti da je spomenuto područje bilo domaćin različitim civilizacijama. Balkan zauzima posebno mjesto i u historiji islamske civilizacije. Centar za istraživanje islamske historije, umjetnosti i kulture (IRCICA) objavio je zbornik radova sa internacionalnog simpozija "Islamska civilizacija na Balkanu" održanog u Sofiji, od 21. do 23. aprila 2000. godine. Shodno kulturnom i civilizacijskom bogatstvu i različitostima naroda koji su naseljavali ovo područje, radovi predstavljeni na simpoziju govore o različitim periodima historije Balkana sa različitim aspektata.

U prvom dijelu *Zbornika* objavljeni su radovi na engleskom i bugarskom, dok su u drugom dijelu *Zbornika* radovi na turskom jeziku. Među radovima na engleskom jeziku izdvojiti ćemo rad *Zeynep Ahunbay Ottoman Architecture in Mostar* (Osmanska arhitektura u Mostaru) iz kojeg se vidi da je veliki broj objekata iz osmanskog perioda samo djelomično sačuvan ili čak potpuno uništen. Razlozi su za to najčešće neadekvatno održavanje i nepažnja ljudi. Na svu sreću, sve je veći broj restauriranih objekata i arhitektonskih cjelina, kao što je stari dio Mostara ili neke od sahat-kula o kojima govori i Mirjana Dimovska-Čolović u radu *The Clock Towers in Macedonia: A Typological and Stylistic Analysis* (Sahat-kule u Makedoniji: tipološka i stilaska analiza). Ona, također, navodi da su neke sahat-kule preuređene i nastale iz odbrambenih tornjeva i crkvenih zvonika. Hatidža Čar-Drnda u radu *Town in Bosnia and Herzegovina as a Legacy of Islamic Civilization* (Grad u Bosni i Hercegovini kao tekovina islamske civilizacije) kaže da su gradovi u osmanskome društvenome sistemu nastajali "svjesnom aktivnošću upravnih slojeva". Tamo gdje je država smatrala da određeno područje ima strategijski, ekonomski ili komunikacioni značaj, davala je svojim funkcionerima upute da na tom mjestu posredstvom svojih vakufa podignu temeljne institucije novome urbanome naselju.

Works of the Bosniaks in the Persian Language under Ottoman Rule (Djela Bošnjaka na perzijskom jeziku pod osmanskome upravom), rad Sabahete Gačanin ukazuje na malobrojnost rukopisa na perzijskom jeziku.

Među perzijskim manuskriptima najčešći su oni koji se odnose na poeziju, zatim komentari pojedinih djela na perzijskom jeziku, te rječnici i priručnici za učenje perzijskog jezika. O stvaralaštvu na turskom jeziku govori Lejla Gazić u radu *Sarajevo as Described in the Poetry of Bosniak Authors Writing in Turkish* (Sarajevo u poeziji bošnjačkih autora na turskom jeziku), gdje su predstavljeni fragmenti iz pjesama posvećenih Sarajevu. Do danas je poznato dvanaest pjesama na turskom jeziku, a neke među njima su djelo anonimnih autora.

Radovi na bugarskom jeziku uglavnom se bave muslimanima u Bugarskoj u doba Osmanskog carstva i njihovom položaju danas. Ibrahim Yalimov u radu *Формиране и развитие на мюсюлманската общност в България* (Osnivanje i razvoj muslimanske zajednice u Bugarskoj) govori o dva načina osnivanja ove zajednice u Bugarskoj. Prvi je način kolonizacija i širenje islama među domaćim stanovništvom. Drugi je način utjecaj turskih plemena iz različitih grupacija i sekti. Yalimov također govori o transformaciji muslimanske zajednice u Bugarskoj u nacionalnu manjinu i odnosa vladajućih struktura totalitarnog režima spram te zajednice ograničavanjem vjerskih prava i sloboda. O muslimanskoj zajednici govori i Antonina Zhelyazkova u radu *Балканските историографии за мюсюлманските малцинства* (Historiografija muslimanske manjine na Balkanu) ističući kako su balkanske historiografije, koje su analizirale muslimanske manjine, "kreirale sistem nacionalnog kompleksa i predrasuda spram uloge muslimana" u svakoj balkanskoj državi. Zbog ovakvog stava

predstavnici muslimanskih manjina smatrani su predstavnicima "neke daleke, strane orijentalno-islamske kulture", a ne dijelom vlastite nacije i nacionalne kulture.

Iz grupe radova na bugarskom jeziku interesantnim smatramo i rad Orlina Sabeva *Нови архивни извори за османски библиотеки в българските земи през XVII – XIX век* (Novi arhivski izvori o osmanskim bibliotekama u Bugarskoj od XVII do XIX vijeka). On navodi biblioteke u Bugarskoj koje posjeduju orijentalne rukopise i spominje imena poznatijih bugarskih orijentalista. Također ističe veliko bogatstvo biblioteke "Ćirilo i Metodije" u Sofiji, koja sadrži oko milion dokumenata na osmanskoturskom i oko pet stotina dokumenata na arapskom jeziku.

Kada je u pitanju dio *Zbornika* na turskom jeziku, navest ćemo nekoliko radova koji govore o kulturnim i vjerskim objektima. *Selanik'te Türk Mimari Eserleri* (Turski arhitektonski spomenici u Solunu) je rad Ismaila Biçakçija u kojem autor govori o Solunu koji je bio pod turskom upravom do 1912., kada je pripao Grčkoj. U posljednjih nekoliko godina grčka vlada je restaurirala bezistan, a planirana je i obnova nekoliko džamija. Behija Zlatar u radu *XVI. Yüzyülda Saraybosna Camileri* (Sarajevske džamije u XVI vijeku), pored toga što nas upoznaje sa sarajevskim džamijama, navodi da su džamije u Sarajevu građene ponajprije kao zadužbine pojedinaca, odnosno kao vakufi. Ustanovljavanje vakufa omogućavalo je ne samo izgradnju nego i funkcionisanje džamija. Bahaeddin Yediyıldız u radu *Türk Hayrât Sistemi ve Balkan Şehirleri* (Turski sistem

hajrata i gradovi na Balkanu), govoreći o instituciji vakufa ukazuje na njegov značaj prilikom osnivanja i razvoja gradova u Osmanskom carstvu. S tim u vezi je i rad Olge Zirojević *Vakıflar: Eski Yugoslavya Topraklarındaki Mevcut Şehirlerin Temel Taşı* (Vakufi – kamen temeljac gradova u zemljama bivše Jugoslavije). Vakufi su osiguravali kontinuirani razvoj i uspjeh regija. Podizani su na područjima od strateškog značaja gdje su kasnije nicali gradovi. Upravo su se tako razvili i neki od gradova sa prostora bivše Jugoslavije (Beograd, Sarajevo, Skopje itd.). Kroz rad Nimetullaha Hafiza *Kosova'da İslam Kültür Mirasının Kaynakları Olarak Kütüphaneler* (Biblioteke kao izvor islamskog kulturnog naslijeđa na Kosovu) možemo se upoznati sa nekim od biblioteka na Kosovu: Arhiv Kosova, Regionalna biblioteka, Vakufska biblioteka u Prištini te Arhiv Prizrena i Biblioteka Prizrenskog društva za zaštitu historijskog blaga u Prizrenu itd. U početku su biblioteke osnivane uz džamije, a kasnije uz medrese i tekije. Iz rada Adnana Kadrića *Bosna'daki Fransisken Manastırlarında Osmanlı Kültür-medeniyet Mirasının Kalıntalarına Kısa bir Bakış* (Kratak osvrt na ostatke osmanskog kulturno-historijskoga naslijeđa u franjevačkim samostanima u Bosni) možemo vidjeti da se i u franjevačkim samostanima čuva jedan manji broj dokumenata i rukopisa iz osmanskog perioda, što govori o kulturno-civilizacijskoj toleranciji unutar

Osmanskog carstva. Ovo potvrđuje i ahdnama sultana Fatiha kojom on franjevcima pruža svoju zaštitu, pravo na obrazovanje, slobodu vjeroispovijesti i dopuštenje za širenje kršćanstva u Bosni. Primjerak prijepisa ove ahdname čuva se u Franjevačkom samostanu u Fojnici.

I turski je jezik imao veliki utjecaj na jezike balkanskog područja. Amina Šiljak-Jesenković u radu *Dil ve Kültür İlişkilerinin Işığında Türkçenin Boşnakçaya Etkileri* (Utjecaji turskog jezika na bosanski u svjetlu odnosa jezika i kulture) bavi se ovim fenomenom. Analiziranjem jezičkog bogatstva koje je iz turskog jezika došlo u bosanski jezik i tu ostalo i danas, u savremenom jeziku, možemo pronaći pravila obilježena islamskom civilizacijom.

Analizom muških ličnih imena u Bosni za vrijeme osmanske vlasti, Amina Kupusović ukazala je da su turski jezik i kultura djelovali i na ovom polju. Kao što je poznato, muslimanska lična imena u Bosni uglavnom su arapskog, turskog i perzijskog porijekla, što je posljedica utjecaja jezika i kulture tri najjače civilizacije na prostoru nekadašnjeg Osmanskog carstva.

Pored toga što su ovdje prikazani samo neki radovi iz *Zbornika*, i ostala izlaganja sa Simpozija svojim kvalitetom ne zaostaju za njima i predstavljaju vrijedan doprinos historiji i razvoju kulture na prostoru Balkana i šire.

Dželila Babović